

К21
кар. 1137

Контрольський зразок

АНА ТИЛ

2

класс

Къараланы Л. И., Элкъанланы М. К.

АНА ТИЛ

АЛ ШКОЛНУ ЭКИНЧИ КЛАССЫНА ОКЪУУ КИТАБ

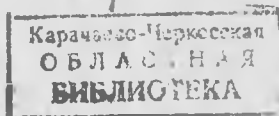
Биринчи чыккыганы

Ставрополь китаб издательствону
Къарачай-Черкес бёлюмю Черкесск—1970

8С(075)

к21

Кар. 1137

Караева Лейла Исмаиловна, Эльканов Мусса Кёккёзович.

РОДНАЯ РЕЧЬ

книга для чтения во втором классе начальной школы
на карачаевском языке

Редактор Н. М. Кагиева. Художник Ф. И. Марков.
Худ. редактор М. П. Бертник. Тех. редактор Г. М. Хомянова.
Корректор Т. М. Тохчукова.

Сдано в набор 22-V-1970 г. Подп. к печати 10-VIII-1970 г.
Формат 70x90 1/16. Физ. п. л. 6,5. Усл. п. л. 7,6. Уч.-изд. л. 4,48. Тираж 7000 экз. Заказ 2627.
Цена 10 коп.

* * *

Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение. Черкесск, Ленина, 38.
Карачаево-Черкесская областная типография, Черкесск, Первомайская 47.

Ата джуртум.

Джандан суйген Ата джуртум,
Хар бир джеринг ёсед, чагъад.
Джокъду сени ачынг, джутунг,
Сенсе берген меннге къанат.

Сени джерингде—Москва.
Сени джерингде—Ленинград.
Сени джерингде—МингиТау,
Мени ёстюрген джамагъат.

Сенден джигер, сенден чемер
Халкъы болгъан таб аллай джер!
Мен туугъан эл, мен ёсген джер,
Ата джуртум—СССР!

Джаным кибик Ата джуртум,
Ленинизмни анасы,
Сенден этед дуния умут,
Урунганланы къаласы.

Берч кьолланы бирлешдирген,
Джюреклены илешдирген,
Миллетлены тенглешидирген,
Ата джуртум, тюзню суйген.

„Къан бла кирген джан бла чыгъад,
Алай теренди суймеклик.
Сени болсун толусу бла
Къолумдан келген игилик.

Къара кюнде шынкъарт джанса,
Сынасам да мен от кёлек,
Сени, джуртум, джаугъа бермем,
Айырылмай джан бла тёнгек.

Суйюнчланы Азамат.

Соруула бла иш.

1. „Джандан суйген Ата джуртум“ деген сёзлени къалай ангылайсыз?
2. Авторну миллетинине ,Ата джуртуна кемсиз суймеклигин кёрюзген сёзлени назмуда табыб окъугъуз.
3. „Къан бла кирген джан бла чыгъад“ деген нарт сёзню соруб билигиз.
4. Назмуну окъугъуз, юч строфасын азбар этигиз.

Октябрияланы джашаулары
бла ишлери.

Къалай насыбды ишлеген!
Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта алыб отун джаргъан,
Юйню кирпичлерин тизген,
Къалай насыбды ишлеген!
Сюрме бла агъач джоннган,
Джангы полгъа чюйле ургъан,
Джаз башында сабан сюрген—
Къалай насыбды ишлеген!
Орамлагъа асфальт къуйгъан,
Машинаны элтиб баргъан,
Джайлыкълада сюрюу кютген—
Къалай насыбды ишлеген!
Эрлей кийимин кийиб,
Эртденнгиде ашаб, ичиб,
Хайт деб ишге тебреген—
Къалай насыбды ишлеген!

Кзулийланы Къайсын.

Соруула бла иш.

1. Ишлеген нек насыб болады?
 2. Кесигиз юйде не ишлегенигизни юсюнден хапар айтыгъыз.
 3. Ғазму ну ғазбар этигиз.
- Сёзлюк: къалам, сюрме, насыб.

Ишленген джашчыкъ.

(Х а п а р).

Салих хар ким да джаратхан бир джашчыкъды. Аны тиширыула бла саламлашыб озгъаны, кесинден улуну ишине болушуучусу, гитчеге-уллугъа да хыны этмей, ариу сёлешиучюсю ючюн, адамла анга бек разыдыла. Ол машиналада, не клубда, не башха адам джыйылыучу джерде юсюне кесинден тамада барса, олтургъан орнун анга бермей къоймагъанды. Ма аны ючюн адамла анга, атасына, анасына аны окъутханлагъа да уллу бюсюреу этедиле.

Салих школда, кеси иги окъугъан бла къалмай, нёгерлерине да болушуб, устазны разы этеди. Ол юйде да дерслерин этгенден сора, баш бурмай, юйде ишлерин да толу этеди.

Бир кюн Салихни атасы аны атха миндириб, хоншу тюкеннге ийди. Алай а Салих кечигиб къайытды.

— Былай кёб нек къалдынг, Салих?—деди атасы.

— Мындан ары бара, бир къартха тюбедим,—деди Салих. Аны атыма миндириб юйюне дери элтиб, тюкеннге алай баргъанма. Андан бери келе да, ауур корзинасы бла бир тиширыугъа тюбедим. Корзинасын аллыма алыб, тиширыу бла тенг келеме деб кечге къалгъанма,—деб тартына, Салих атасына къарады.

— Иги этгенсе,—деб атасы анга бюсюреу этди. Сен бир кесек хатер этгенликге, сеннге джукъ да болмаз. Ишленген деген сёз атха миндирген кибикиди. Джашса, къайгъырмаз. „Хурмет этген хурмет кёрю“ деб сёз барды. Аны унутма,—деди.

Аппаланы Б

Соруула бла этиллик ишле.

1. Салихни хар ким да нек джаратады?
2. Аны иги халилерини юсюнден хапар айтыгъыз.

3. Салихни школда окъугъанны юсюнден хапарда айтылгъанны табыб окъугъуз.
4. „Ишленген деген сѣз атха миндирген кибикди“ деб нек айтадыла?
5. Салихни иги халилерине кесигизни халилеригизни ушатыгъыз.

Къачда.

Алтын чачха бѣлене,
 Чегет кийим тешеди,
 Чапырагъы тюбуне
 Дженгил-дженгил тюшеди.
 Къалын терек бурмала
 Джукъа-джукъа кѣрюнюб,
 Къыбыла таба турнала
 Барадыла юрюлюб.
 Хансла къатыб, саргъала,
 Сыртла къаудан болдула,
 Сууукъ джерден къаргъала
 Бери келиб къондула.
 Къулакъ суула, шоркъала
 Лахорларын тыйдыла,
 Тау ауушла, аркъала
 Джангы къарны джыйдыла,
 Кюн, джылыусуз джарыта,
 Бек ашыгъыш батады,
 Къырау, сыртны агъарта,
 Къышдан хапар айтады.

Джаубаланы Хусей.

Соруула бла иш.

1. Къачхы табигъатны суратлагъыз.
2. Къачда адамланы ишлерини юсюнден хапар айтыгъыз.
3. Назмуну азбар этигиз.

Сѣз люк: лахор, аркъа.

Хушдуда.

Бир джыл къачда Покун-Сыртындан кѣчюб барыб, Хушду ёзенде стауат салдыкъ. Ал кѣзюуде ёзен меннге терен уруча кѣрюнсе да, кѣб турмай, джангы джуртха илешдим. Кавказны бай табигъаты мында кѣзюме энтда бир джангы тюрсюнюн ачды: кюн бет джаныбыз узунуча къаяла, аланы тюрблери къауданлы тикле, бир джаныбызда ууакъ агъачлы къадын чегет, ёзенни ичи бла, кюмюшча джылтырай, ары-бери айланыб баргъан сууну тауушу къаялада эштиле, аны эки джаны ариу талала эм чауулла, айтыргъа, былайы таурухдача сейир джерлерибизни бири эди...

Кюндюз ишим малланы кютюудю, кече уа ала стауатха джыйыладыла. Хаджи бла мен, кече къошда от джагъыб. ашарыкъ этебиз. Къургъакъ къайын отунла, тютюнсюз джаныб, къошну ариу джарытадыла. Хаджи ашарыкъ этиб кюрешген сагъатда мен да отха отун салама, нардыуланы айландырама, аланы кюлден чыгъарыб, машокга сюртеме. Ашаргъа уа огъайым джокъду къачанда. Иги тойгъандан сора, джумушакъ мурджарда Хаджини аркъасын къучакълаб джатама.

Ыйыкъдан, айдан дегенча, Хаджи Нарсанагъа отун, къатыкъ алыб кетеди, мени уа Къылычха аманат этиб къояды. Джата туруб, Къылыч, манга джан аурута, былай сорады:

— Кесинг къошда къалыргъа къоркъарыкъмыса, джашчыкъ?

— Огъай.

— Келиб бизде джатармы эдинг?

— Не-е?

— Бизде джатсанг дейме.

— Огъай, кесим джатарыкъма.

— Да, джат сора, биз да былайдабыз, къоркъма,— дейди ол.

Эшикни чюйюн салыб, кесим мурджарда джатама. Кече къркъмай таннга чыкыгъаныма эртденбла къууанама, махтанырымда келеди. Алай а Хаджи юйге кетгени сайын мени кълюм аз болады. Шахардан ол ючюнчю кюнюне къайтады. Ёгюз арба бла, джыр-джыр эте, эки кюнню джолда джюрюйдю, бир кюнню да Нарсанада ашырады.

Юйге тебресе, Хаджи меннге:

— Джашчыкъ, иги джигитчик болуб тур, джукъдан къркъма, малланы биченнге бошлаб къойма, сакъ бол. Мен бирсюкюн ингирге, сеннге саугъала да алыб, эрлей къайтыб келликме,— дейди.

Кълюм асыры такъырдан, тамагыма бир зат тыгъылгъанча болуб, аузумдан сёзюм чыкымай къалады.

Хаджи маллагъа аш салыб, талай джерге лыппырла да этиб, муну бюгюн, муну тамбла, кюнюне юч кере джайыб, малланы бошлай турусса, деб, мени тиш тюрню къатында къоюб, ызына да къарай-къарай, хама къл эте, узайыб кетеди. Бир джолда, Хаджи арба бла Нарсанагъа кетгенлей, малланы эски мулхаргъа кыстадым, къауданны кыйырында отчукъ тамызыб, джылыныргъа эсиме тюшдю. Тишден отуз атлам чакълы баргъанлай, къая тюрю тик башлана эди. Алайда къар эртде эригенди, къургъакъ къаудан сыланыб турады. Отчукъ тамызыб кълларымы джылытдым, бузлагъан чарыкъларымы да эритдим. Бир чёбден бир чёбге атлай, маджал джана, отум тегерекге бирден джайыла башлады. Бир кесекден джюрегиме къркъуу тюрюб, мындан ары джете эсе, джукълаталмай къалама деб, ёртенчикни кърмаргъа кюреше тебретим. Тогъай тутуб джаныб баргъанны бир кыйырын джукълатсам, бир кыйыры къабыныб, мен аны теблерге — дагыда бир джаны джангыдан джаныб, къауданны къалынына кириб, от уллу ёртеннге бурулду. Амалсыздан къар атыб юсуне, таягъым бла тюрюб да

кёрдюм, алай болгъанлыкъгъа чыртда къарыу этелмедим. Къауданны джаннган тауушу къобуб келген сууну гюрюлдегенине ушай башлады.

Къоркъгъандан бутларым къалтыраб, ауузумдан бир тюрлю тауушла чыкъдыла. Къачыб, тишлени къатларына келиб не этерге билмей, тегерекге къарадым.

Ёртен джукъланлыкъ тюл эди. Ёзенни кюн бет джанында кириш къаяланы узунуча барыб, бир-бир джерледе уа къулакъ сызгъала бла сыртха чыгъаргъа да боллукъ эди. Сыртда уа джюзле бла бичен тишле! Кимге айтайым, къайры чабайым? Ингир болгъанды. Кесим къымсыз болуб турсам да, ол кече адамлагъа уллу къайгъы салгъанымы эскере эдим. Артда уа билдим: малчыла чегетде баласла кесиб, суугъа уруб, кечени узуну ёртенни джукълатыргъа кюрешгендиле, алай а джукъ этелмегендиле. Болмагъанында, чалкъыла бла ёртен барлыкъ джерлени чалыб, дюрю чыкъгъандыла. Сора, сакълаб туруб, от алайгъа джетерге, аллын алыб джукълатхандыла.

Ол джолдан сора мен, отну уллу къыйынлыкъ салыргъа боллугъун ангылаб, сернек бла ойнауну къойдум.

Чотчаланы Магомет.

Соруула бла этиллик иш.

1. Хушду ёзенни табигъатыны ариулугъун суратлагъыз.
2. Хаджи бла джашчыкъны къошда джашаулары.
3. Хаджи Нарсанагъа кетсе, джашчыкъгъа не айтыб кете эди? Ол аны айтханын къалай толтура эди?
4. Джашчыкъны отчукъ этгенини арты не болду? Ол къаллай бир заран салыргъа боллукъ эди?
5. „Бир джилтин бир элни джандырыр“ деб нек айгадыла?

Сёзлюк: стауат, табигъат, тала, чауул, нардыула, мурджар, Нарсана, къатыкъ, лыппыр, тиш (гебен), чабыр, ёртен, балас.

Сентябрь.

Къачны джели келгенди,
Орамланы сибире,
Джайгъа къора дегенди,
Хорларыгъын билдире.
Сары кийим киедиле
Арбазлада терекле,
Джылы джелге иедиле
Шохчукъларын сабийле,
Омакъ болуб барады,
Ойнай-кюле, сабийчик,
Бегчигине урады
Тауладан келген джелчик.
Аны школу сакълайды,
Джарыкъ юле джасалыб,
Къабыргъадан къарайды
Ленинибиз ышарыб.

Хубийланы Назир.

Этиллик иш.

1. Къачхы табигъатны суратлагъыз.

Пионер джыр.

Сабий къауум къуралыб,
Пионерле болабыз,
Ленин айтхан джол бла
Окъуу, къылыкъ алабыз.
Биз къуралгъан тизгиннге
Кёбле талпыб кирелле,

Джашчыкъла эм къызчыкъла
Халибизни билелле.
Ёсюмюбюз хар заман
Тыйылмаз, не аз болмаз;
Пионерни мураты
Толу болмайын къалмаз.
Къара атаргъа, джюзерге,
Чынгаргъа эм чабаргъа,
Артха къалмазбыз биз тёлю
Окзуу юлюш табаргъа.
Эй, пионер, пионер,
Ал байракъны къолунгъа!
Кесинг кибик сабийлени
Тартчы баргъан джолунга!

Бостанланы Х.

Соруула бла иш.

1. Пионерле кимни джолу бла джюрюйдюле?
2. Пионерге кирир ючюн, не этерге керекди?
3. Сизни школда пионерлени юсюнден хапар айт.

Совет адам.

Ишлейди ол шахарланы,
Къазады ол шахталаны,
Ёсдюреди сабанланы,
Тюз иннетли совет адам.

Сууланы баргъан джолларын
Керек джары ол элтеди,
Къум тюзлени къоюнларын
Джашнатхан да ол этеди.

Космосха, джулдузлагъа
Илму кюч бла учады,
Север эм юг полюслагъа
Гыйы джолну ол чачады.

Шохлукъ ючюн кючлю къолун
Хар кимге да ол береди,
Рахатлыкъгъа уллу джолун
Кюнден-кюннге ол кереди.

Эбзеланы Азрет.

Соруула бла этиллик иш.

1. Совет адам не ишлейди?
2. Совет адам шохлукъну, рахатлыкъны нек излейди?
3. Назмуну азбар этигиз.

Пионерлик борч.

Шахарны орамларын кюнортагъа чыкъгъан ишчиле, дерслерин бошагъан сохтала толтургъандыла. Уллу асфальт джолда автомашинала да кызыу ёрге-энишге джорюйдюле.

Автобус тохтаучу джерде джылы келген къарт Дауут, кимни эсе да аджашдыргъанча, тегерегине къараб, джунчуулуду. Къарт Дауут тартынганмы этеди, огъесе базмаймыды? Не да болсун, орамда джорюгенлеге кесини джунчуууну юсюнден джукъ айтмайды, ишлерине ашыкъгъан адамла да Дауутну къаты бла озуб кетедиле. Ол кезюуде дерслерин бошаб чыкъгъан Науруз да автобус тохтаучу джерге келди. Тегерегине къарай тургъан Наурузну келюне: „Бу акка ша-

харгъа элден келиб, барыр джерин табмай тура болурму“ деб келди. Сора ол:

— Акка, не керекди?—деб сорду.

— Джашчыкъ, барлыкъ юйюмден аджашыб айланама. Ма, былайда уллу школ бар эди,—деди къарт, таягъы болгъан къолу бла онг джанын кѣргюзте. — Андан ѳргерек, узун тюкенлени огъары джанында уа бизни джашны юйю барды. Энди ол юйню табалмайма.

— Орамны аты бла юйню номерин, неда автобусну тохтаучу джерин билемисиз?

— Огъай, бери, шахаргъа, келсем, базарны къатындан, онг джанына бурулгъан автобусха миниб, бешинчи кере тохтаучу джеринде тюшюб къалыучан эдим. Бу джол а минген автобусум, онг джанына бурулмай, тюз кетиб къалгъанча эследим, алай а ол узун тюкенлени танырыкъ болурма, дегенча болуб, тюшмей келиб къалгъанма.

— Акка, сен Совет орам бла баргъан автобусха мингенсе. Базардан онг джанына бурулгъан автобусну бешинчи кере тохтагъан джери 9-чу номерли школду. Автобуса кѣб орамла бла джюйдюле. Сен айтханча, узун тюкенле да дженгил-дженгил ишлениб барадыла.

Джазаланы Балуга.

Сорууга бла этиллик иш.

1. Орамланы болумларын суратлагъыз.
2. Къарт Даут шахаргъа не келгенди? Ол не аджашды?
3. Даутха болушуб, пионер борчун ким толтурду?
4. Сиз къарт адамлагъа къалай болушасыз?
5. Кесигиз джашагъан джерде джангы ишленген затланы юсюнден хапар айтыгъыз.
6. „Картны сыйын кѣрмеген къартлыгъында сыйлы болмаз“ деб не айтадыла?

Ол джер Къарачайды.

Мени чексиз къралымда
Кёб ариу джер барды—
Ненча тенгиз, къаллай бир тюз
Тамаша сахар да.

Эм ариу джер деб излесенг,
Кел, къучакъны джай да;
Таурухха ушаш джер кёрсенг,
Ол джер Къарачайды.

Кел, кел, тенгим, тенглик бла
Келе эсенг, тенгсе;
Джарыкъ миллет излей эсенг,
Тамам тюз келгенсе.

Акъ таулада къызыл байракъ,
Кюн а—къыш да джай да;
Кём-кёк суула, джашил чегет—
Ол джер Къарачайды.

Хар джитиден къууанч хапар—
Орайда эшитирсе,
Берч къоллуду, тепсеучюдю—
Таулуну кёрюрсе.

Эркелетир, къууандырыр,
Болур къонакъбай да;
Кел, кел, тенгим, ол миллетни
Аты Къарачайды.

Батчаланы Бергер.

Соруу бла ишле.

1. Джашагъан джеригизни юсюнден хапар айт.
2. Сен башха элдеде, шахарлада болгъанмыса?
3. Джашагъан джеригизни юсюнден фотомонтаж къурагъыз.

Беш багъа.

Школда барды беш багъа:
„Бир,“ „эки,“ „юч“, „тёрт“ эм „беш“.
„Бешге“ ие болургъа
Къаджыкъма, къадал, кюреш,
Илешдир аны кесинге,
Дерсинги байла эсинге,
Хатынгы тюзет, кирсиз эт,
Ашыр заманынгы бу халда,
„Беш“ бла бирге бар алда,
Аны биргенгден айырма
Орамда, юйде, не школда.

Семенланы Азрет.

Соруула.

1. Сен школда къалай окъуйса?
2. Сизни классда „бешге“ ненча сабий окъуйду?
3. „Бешге“ окъур ючюн, не этерге керекди?

Анам, кеч!

Бир бузоу иссилеб, аркъанын да суйрей, къачыб ар-
базда баугъа кирди. Кёб турмагъанлай, бир бутундан да
къолу бла тута, асхай, юсюню бир джаны да саулай бат-
макъгъа боялыб, джылы келген бир тиширыу бузоуну ызын-
дан келди. Ынгычхаб, эшик аллында гитче шиндикчикге ол-

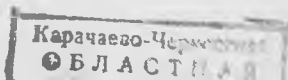
туруб, бир бёлек заманны ауругъан аягъын кьоллары бла сылай турду да, ауруууну ачыуу бир аз сорушхан болур эди, ёрге туруб, „бош кьаллыкъ“ деб, бузоугъа уруша барыб, аны байлады да, юйге кирди. Бир кесекден юсюне башха чепкен кийиб, кьолунда да бир балтасы бла арбазгъа чыкъды. Базыкъ эмен томураудан жаркъачыкъ кьобара тебреди. Бу кёзюуде ол юйню аллында шаптал тереклени салкъынында бир джашчыкъ айланады. Аны кьолтугъунда „физика“, китабы барды. Эшта сегизинчи классла окъугъан сохта болур. Садда сынджыр битген балий тереклеге узалыб, бишгенлерин ашайды. Сора терекни салкъынында ары-бери барады.

Сохта джашчыкъ Къанамат хурджунундан таракъчыкъ, кюзгю алыб, чачын джанбаш тарады да, терекге сыртын тиреб, китабын ачды. Юйню аллындан отун джаргъан таууш келди. Къанамат китабын джабды да, отун джарыб кюрешген анасына кёзюню кыйырын джетдириб: „Къачан бошарыкъды экен бу, башымы аурутду,“—деди кеси кесине.

Бир заманда хоншулары къарт Айшат, таягъына таяна келиб, сёз башлады:

— Сен былайда бош тургъанлайынга, ананг бузоуну келтиреме деб барыб, исилеген бузоугъа кесин суйретиб, батмакъгъа джыгъылыб, бутун аурутуб келди. Бош сагъа-тында ананга нек болуша турмайса? Дерсинги окъума демейбиз, алай а тенглеринг школдан келгенлей, юйде аталарына, аналарына болушадыла, сен да алача бир кесекни анангы джумушуна къарасанг, не боллукъду?

— Мен дерслеримими этерикме, огъесе анамамы болушурукъма?—деб Къанамат джууаб этди да, сохта тенги Дахирлагъа кетди. Дахир уллу сибиртги бла арбазларын сибире тура эди. Къанамат алагъа къайытмай, Амырлагъа кетди. Ол эки челеги бла суугъа тебреб тура эди.

Кар. 1137

— Алан, былай энишге бармаймыса, тоб ойнаб къайы-
тыр эдик,—деди Къанамат.

— Ишим кёбдю, мени сакълама,—деб джууаб берди
Къанамат. Сеит-Умар ийнек ашын джатма тубюнде гебдеш-
чикге салыб чыкъды да:

— Нек келгенсе, кел юйге?—деди Къанаматха.

— Кел, ойнаргъа бара эсенг?

— Барыргъа огъайым джокъду, алай а анама гордошла
къазыб берирге керекме, хант этерге къараб турады. Отун
да джарлыкъма.

Къанамат ол сёзюн бошагъынчы да сакъламай, юйю та-
ба айланды. Аны анасы эки челек сууну кёлтюрюб, терлеб
келе эди. Къанамат барыб, анасыны бойнундан сууагъачны
алыб, челеклени кеси кёлтюрдю.

Анасы бу былай болуб къалай къалды деб сейирсиниб,
джашыны бетине къарады.

— Анам, мени кеч,—деди анга Къанамат.

— Эндиден сора мен эталлыкъ ишни кесим этмей, сен-
нге этдирмем.

Аппаланы Билял.

Соруула бла этиллик иш.

1. Къанамат анасына къалай болушады?
2. Къанаматны халиси къалайды?
3. Къанамат къалай ойлашды, сиз аны джаратамысыз?
4. „Анам, мени кеч“,—деб Къанамат нек айтады?
5. Сиз юйде атагъызгъа, анагъызгъа къалай болушасыз?
6. Юйде не бла болушханыгъызны юсюнден хапарчыкъ джазы-
гъыз.

Сёзлюк: томурау, джыгыра, гебдеш.

Анам.

Джокъдан бюртиок, бар этиб,
Бауурунга кѣлтюрюб,
Бизни ёсдюрдюнг, ой анам,
Акъ сютюнгю ичириб.

Хуюн эше, халы эте,
Кѣз сууунгу кѣурутуб,
Джукъу, тынчлыкъ табмайын,
Рахатлыкъны унутуб.

Суу агъачынг бойнунгда,
Сени урчугъунг кѣолунгда,
Кѣзюнг къыймай сен бизни
Тюшюрюрге кѣойнунгдан.

Къара кюнде тыбырда
Отубузну ашырыб,
Джукълатмайын ашырдынг,
Бизни кѣрюрге ашыгъыб.

Сюйюнчланы Азамат.

Соруу:

1. Анала балаларын къалай ёсдюредиле?

Сѣзлюк: хуюн, тыбыр.

7-чи ноябрь— уллу байрам.

Октябрны саугъасы.

Къобанны кызыну келген уллу шоркъалары, сослан къаяланы джибите, кёпюрню тюбю бла кёмюклениб чыгъадыла. Кёпюр бек мийикди, тар, терен къая ауузну эки джаныдан джонулгъан хыршы ташладан ишленген бедженлени юслериндеди. Ким биледи, „Ташкёпюр“ деб былайда орналгъан элге аны ючюн аталгъан да болур.

Кёпюрню тёбен джаны айланмады, суу сюзюлюб барады. Джууунургъа бек табды. 1924 джыл, джайгъы кюнлени бири. Айланмада

джууунуб чыгъыб, кёпюрню къатында, тюз джолну юсюнде, къадалыб ашыкъ ойнайбыз. Билмей тургъанлайыбызгъа бир джаныбыздан машина таууш чыкъды. Сескекли болуб, таууш чыкъгъан джанына къарадыкъ. Башы ачыкъ, ичинде да адамлары бла, бир машина, джолну букъулата, тюз бизни къатыбыз бла Теберди Аягъына ётюб кетди. Аны ызындан бир кесекни къараб турдукъ. Сора биз, джалан аякъларыбызны ачыгъанына да къарамай, машинаны ызындан чабханлай, Теберди Аягъына ётдюк... (Бусагъатда Къарачай шахар орналгъан джер).

Баргъаныкъда, машина тюзде кеси джангыз ёсген къарачай кертме терекни тубюнде тохтаб тура.

Инженер Гюрюкланы Алий-Солтан бла аны нёгери, рулетканы алыб, джерни ёлчелейдиле. Ёлчелеген джерлеринде тёртгюл агъач къазыкъчыкъла урадыла.

Арлакъдан къараб тургъан Гюрджюланы Къурман (Облсполкомну председатели) былагъа не эсе да айтыб, кючлю чамланды. Алий-Солтан, Къурманны къатына келиб, бир къагъытны кёргюздю. Къурман дагъыда чамланды. Ол анга нек урушады деб сейирсиниб къарайбыз, сора Къурман, юсюнде къара кёлегни джагъасында тюймелерин теше, къол джаулулугъу бла бетинде, бойнунда терин сюрте, къара бухар бёркюн да бир къолуна алыб, ол ёлчеленген джерде узун-узун атлаб тебреди: „Бир, эки, юч“... Сора, бара барыб, тохтаб: „Чюйню былайгъа уругъуз!“—деб кёргюздю. Къурманны нек чамланганын ангыладыкъ: ол ишлениб башланлыкъ шахарны улуу орамы кенг болсун деб кюрешеди.

Быланы биргелерине Анастас Иванович Микоян да барды: шахарны планын салыугъа башчылыкъ этеди. Алий-Солтан бла нёгери джерге къазыкъчыкъла ура айланган сагъатда, Къурман бизни кесине чакъырды. Биз аны къатына бардыкъ.

— Кимни джашларысыз?—деб сорду ол, узун къара мыйыкъларын сылай.

Биз джууаб бергинчи, бизге джити къарай, кеси:

— Тохта-тохта... Аха..,—деб, бизни аталарыбызны атларын тизди да: „Тюзюю айтама?—деди

— Хо, тюз айтаса,—дедик биз бирден, аны таныб къойгъанына сейирсине.

Къурман бизни элибизден эди да, ушатыб таныгъан болур эди...

Ызларына къайта тебрегенлеринде, кеслерине тыкъ болса да, бизни элге дери машинагъа олтуртдула.

Бизни уа сормагъыз: къууанч тыбырлы болдукъ, иги да дейсе, ол кюн биринчи кере миннген эдик машинагъа!

Ала ташкёпюрде бир кесек тохтадыла. Къартла бла ушакъ этиб, гоппан бла айран да ичиб, Пашинске таба айланых кетдиле...

Кёб турмай Теберди Аягъында къанга баракла сюелдиле. Бери кёб ишчи келди, сахар ишлениб башланды.

Къайынлы Таланы тебен кыйырында каяяланы тешиб, атылтыб, юйле ишлерге таш хазырлаб тебретиле.

Ташланы арбала бла ташыйдыла. Биз да школдан бош кёзюубюзде аталарыбызгъа болушабыз: ёгюз баш тутабыз. 1927-чи джылгъа сахар иги ёсдю. Совет халкъ Улуу Октябрь революцияны 10 джыллыгъын къууанчларгъа хазырланады. Ол къууанч артыкъсыз да къарачай халкъгъа бек багъалыды: ол кюннге джангы сахар ачылды...

1927-чи джыл ноябрны 7-си. Сахарны Ташкёпюр таба кыйырында, Бал каяяны туурасында, мийик къабакъ эшикле. Аланы башында кызыл байракъла, джел уруб, чайкъаладыла...

Кёб адам джыйылгъанды. Аланы асламысы атлыладыла. Юслеринде—джамчылары, башлыкълары.

Джырны, тойну-оюнну учу кыйыры джокъду. Кинооператор муну барын киногъа алады.

Кюнортагъа джууукъ заманда Гюрджюланы Къурман, Алийланы Умар, крайдан эмда Москвадан келген къонакъла, атлагъа миниб, къабакъ эшиклени къатына кетдиле. Къурман къамасы бла къабакъ эшиклени арасында кенделен тартылыб тургъан кызыл ленталаны кесди,

Сахаргъа джол бош болду—сахар ачылды. Халкъ тизилиб, къабакъ эшиклени туюбу бла сахаргъа тебрети.

Бизни, пионерлени, барындан да бек сыйыбызны кёрдюле: къабакъ эшиклени туюбу бла эм алгъа биз чыкъдыкъ...

Ол кюн чыртда унутулмазлыкъ бир кюн болду—Уллу Октябрь социалист революцияны он джыл толгъан къууанч кюнюнде партия бу шахарны къарачай халкъгъа саугъагъа берди... Энди шахарны бир орамына Гюрджю уллу Къурманны аты аталгъанды.

Ортабайланы Тохтар.

Соруула бла этиллик иш.

1. Ташкёпюр деб нек айтылады?
2. Джашчыкъла не эте тура эдиле эмда ала нени кёрдюле?
3. Джерни ёлчелеген заманда, кимле бар эдиле?
4. Джашчыкъла не затха къууандыла?
5. Шахарны ачылгъаныны юсюнден толу хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: Сослан къая, беджен, рулетка, джамчы, башлыкъ, кинооператор, къабакъ (эшик), Пашинск.

Туугъанды ол ёлмезге!

Кёзю джумулуб,
Айырылса да бизден,
Ленин сауду,
Джашайды ол ичибизде.
Къучакълады Ленинни
Мермер кешене,
Амма, ёлюм джокъду,
Ленинни ишине.
Ким айталыр ёлгенди
Деб минглеб мингге,
Миллионлагъа джол ачыб
Тургъан Лениннге.

Ертенланы Азрет.

Этерге иш.

Бу назмуну азбар эт.

Сёзлюк: мермер, кешене.

Темуркъя.

Къара чибин ачыкъ джарагъа къоннганча, таймай башындан кетмей (Темуркъяны) эки зат инджите эдиле. Бири Къандаурну ачыкъ залимлиги, экинчиси да джыл бла юч айгъа деричи къулланыб, джарлы юйюне къуру къоллары бла баргъанына сабийлери, къатыны кенгден кёрюб аллына чабарыкълары кёзюне кёрюнсе, джюреги къыйналгъандан джарыкъ кюню къарангы бола эди.

Бара-бара эсине „мен бу тукъум инджилиб джашагъандан эсе, дунягъа туумай къалгъа эдим“ деб алай келе эди. Ауругъан буту саркъа тебрегенинде, ауругъаны татыб эшекден артха къала тебреди. Буту ауругъандан-ауруб, тохтайда бутун солута, сууукъну башына себебге кёре да къулакъ суулагъа сала, кёлюне джетерге джетиб, къара терлеб, уллу джолгъа чыгъыб, джолдан бир джанына джаллаб тохтады.

Темуркъяны къаты бла аджирлеге миниб, кими къой, тууар сюрюб, кими аргъы арбала бла элге оза эдиле.

Кёк эшек ызындан келмегенин кёрюб, тёрт джанына айланыб, окъуб Темуркъяны суу джагъада эслеб, джортуб къатына келиб, эшек чыгъанагъа туруб тохтады. „Менден джазыкъ ким болур, хар ким юйюне мал, аргъыш элтген заманда мен къуру къолум бла бечел болуб барама“ деб элге баргъан уллу джолгъа къарагъанлай, зыкгыл къапталыны кир кёкюрегин джыламукъдан джибитди...

Аягъын сюррей, джол джаны сары чыгъанакъдан чыгъыб, эшегин сюрюб тебреди.

„Аллах мени дууамы эшитиб, джарлы юйдегими къууандырыргъа джолда бочха бла бир алтын ачха табдырлылыкъ болур,“—деб аллына къарагъанлай, ашхам бола, элни кыйырына кирди. Бочха тюшгенда табмай, бир заманда къарагъанында, эшеги кетиб тура эди. Къылыкъсыз хаюан юйге кёб къалмагъанын кёргенинде, иеси да аны дженгил джетиб келмейин артха туракълагъанында, джортууну салыб ,Темуркъаны кююб, юйге къачыб кетди.

Аппаланы Хасан.

Соруула бла этиллик иш.

1. Темуркъа не затха инджиле эди?
 2. Темуркъаны джашаууну юсюнден хапар айтыгъыз.
 3. Октябрны байрамына аталгъан, бусагъатда совет халкъны джашаууну юсюнден фотомонтаж къурагъыз.
- Сёзлюк: аргъыш арба, бечел, дууа, къаптал.

Къыш.

Акътон ата.

Къашын, башын хыны туююб,
Акъ джамчысын джайыб кийиб,
Акъ атына джайдакъ миниб,
Биреу келед бизни таба.
Таудан-таугъа атлаб аты.
Джел этиб джамчы къанаты,
Джели къарны буруб къаты,
Джууукълашханд, чаба-чаба,
Тылпыуундан тубан тууа,
Мыйыкъларын бура-бура,
Тёрт джанындан боран ура,
Келиб тюшдю акътон ата.
Акъ дарийни джайыб джерге,
Кёк кёмюкню джабыб кёлге,
Джай не этгенин соруб элге,
Турлукъ болур джата-джата.

Межамсыз, биченсиз, тонсуз,
Отунсуз, тымсыз, оюмсуз,
Болумсуз, сансыз эм онгсуз.
Джалыналла хыны къартха.
Ол улуйду, ёкюреди,
Мыйыкъ тюбюнде кюледи.
Не этерин кеси биледи,
Арт болджалы—келир мартха.
Белин тартыб, терин атыб,
Кюннге кюйюб, къышын суйюб,
Джайны ийген, къышын билген
Мыйыкъланы бурады.
Межам эркин, джылы, таза,
Ишлей, эте, окъуй, джаза,
Эки тамакъ ашха база,
Зауукъланыб турады.

Семенланы Азрет.

Соруула.

1. Акътон ата неди? Ол къалай келеди?
2. Акътон атаны келирине хазыр болмагъанла бла хазыр болгъан адамланы болумлары къалай болады?
3. Акътон атагъа тюберге сиз къалай хазырланасыз?

Малчы къошда.

Къыйын болгъанды бурун урунган таулуну джашауу...
Джолсуз тикледе, тар ёзенледе, джалын дорбунлада, тау джайлыкъллада ол бек дыгалас кечинмек этгенди. Джашауну тутуругъу-малчылыкъ, малы уа—башына джау, джайы-къышы да сюрюучю бир кюнню орунда рахат джатмай, ит болуб айланнганды. Къалайда отлау болса, малын сюрюб ары кёче,

къайда бичен ишлесе, ары бара, межамсыз къышлауну сынагъанды.

Бизни ата-аналарыбыз да кёргендиле ол болумну, бюгюн да ойлаша келиб, бурунгу ауур заманны сагъына: „Эй, къалай къыйын джашау эте эдик, биз кёрмеген, биз сынамагъан не къалды!“ — дейдиле.

Энди уа малчыны джашауу, ким да танырча, иги болгъанды: баш тутар ючюн, энчи сюркелиуон таулу унутуб бошагъанды. Тау джайлыкълагъа джолла салыб, ары машинала барадыла. Къыйын джерледе малчылагъа вертолётла болушадыла. Малчыла энди китаб, газет окъуйдула, радиога тынгылайдыла ауругъаннга врач къарайды, керек болса, больницага терк огъуна ашырады. Таулагъа культура, джарыкълыкъ, илму сингендиле. Малчыланы, малланы да джарашхан межамлары бардыла. Джылдан-джылга Совет къралыбыз тауланы, таулуланы да тюрсюнлерин джарыкъ, джашауну кенг эте барады.

Сабий заманымда Покун-Сыртына бир къыш кёчюб келгенибиз эсимден кетмейди. Ара мюлкге таулуланы саулай да бирикдириб бошагъынчы болгъан малчы джашауну мен бир къыйырчыгъын сынагъанма. Ол 1930—1933-чю джылла эди. Къыш. Джер да, кёк да чыммакъдыла, джер—терен къардан, кёк да—кёз ачдырмай джаугъан джабалакъдан. Теке Къошхан къолдан чыгъыб, арбаларыбыз джыр-джыр эте, Покун-Сырты таба сюркелебиз. Кёчгюнчюлюк джашауну бу да бир кёзюуюдю. Арбада хабджюклени арасында талай сабий барбыз. Къарт анабыз Джанариу да биргебизгеди. Четенни ичинде джюджекле бла гурт тауукъга ушайбыз. Юсюбюзге тонла, джамчыла джабылгъандыла, кёзюбюз дуния джарыкъланы кёрмейди. Барабыз, барабыз, балта узуну бара-къала эсек да билмейбиз. Ол огъай эсенг, арбаны къайсы джанына баргъанын билирге да къыйынды. Кече бла кюн болгъа-

нын да танымайбыз. Къарт анам ауруучуду, анга сууукъ къагъыб болмайды. Джашлары, Унух бла Хаджи, аны юсюн къалын джабхандыла, бизге да джокъду ышаныу: „бешли ёгюзню мюйюзлерин алыргъа“ кышны базгъан кёзюудю, ол себебден биз да бек терендебиз. Айтханымча, баргъаныбыз тохтамайды. Мен ол затны арба чархланы къарда джырылдагъанлары бла ташдан секиргенлеринден, силкиннген арыш чомачаны джызылдагъанында билеме. Джукълай-уяна, бузлагъан нартюх гырджынланы кемире, джылай-джырлай барабыз. Кеси кереклибизге арбадан тюшген кёзюучюкде уа кыяма къобханын кёребиз: кёк бла джер бир-бирине къошулгъандыла, джаугъан къарны джел, боран-гылан этдириб, кёзюнге, джагъанга къуяды.

Чархлагъа къар бузлаб, кегейлери джабылыб, ала къалын джыгырыкла болгъандыла.

Ёзенлени къарын тюблеринден салыннган буз сюммекле бир-бирине тийиб жыгъырдайдыла, бет джанлары уа адам танымазча, хар тюклеринден бирер буз чакъмакъ салынады, солугъан тылпыулары тубан болуб чыгъады. Унухну мыйыкълары, къашлары, кирпичкери агъаргъандыла.

Биз тышында кёб чыдамайбыз, кырау ургъан каскалача, къурушуб, къачыб уябызгъа киребиз, анда къалтырай туруб, кючден эс джыябыз.

Бир джерде арбала тохтайдыла. „Гара ичемисиз“?—деген таууш келеди...

Башыбызны тышына къаратсакъ—бир чунгур, тегерегинде джаугъан къар эриб тютюнлей, чунгурдан тубан этиб, тылпыу чыгъа.

Бизге джылы гара ичирдиле, ёгюзле да ичдиле. Аны ол сууукъда бузламай тургъанына бек сейир болабыз.

Неллай бир заманны келдик, къаллай бир джолну къоратдыкъ—аны уа къайдан билейим. Алай а хар нени да

ахыры болады: бизни джолубуз да тауусулуб, джолоучулукъ бошалаб, бир мекам ышаннга джыйылабыз...

Къабыргъалары джарты-къурту сюртюлген чалман къошда улуу мурджарда къарт анам бла сабийле джатабыз. Юсюбюзде талай джууургъан, джамчыла бардыла.

Асыры сууукъдан, аланы ауурлукъларын да эслемейбиз. Башынгы тышына чыгъарыб къарайма десенг, юсюнге джабылгъан затланы учун-къыйырын табалмай къыйналаса...

Бир заманда, чий чымырталаны кёлтюрюб, четен эшикчикден кириб, Унукъ къошну ортасы отджагъада от тамызыб тебрейди...

Къалай джандыргъанын билмейме, амма от гюрюлдеб джанады, чий отунла пыс-пыс эте келиб, тарс-тарс деб атылыб, беллеринден эки-эки юзюледиле.

Къошубуз дуппурну тюбюнде, къара суу чыгъыб, къулакъ ышанчыкъ айырыб баргъан джерде эди. Ол къулакъчыкъ эки къаяны ортасы бла Хушду ёзеннге тигелей эди.

Къыш бузлауукъ къара суучукъну джолун кесиб, ол да кёбюб, гъурдугъож къайнаб, тегерегине джайыла эди.

Бир кюн суучукъну къатында гебенден маллагъа аш джайыб, анамы къарнашы, Хаджи, мени гебен тюбюн сакъларгъа къоюб кетди. Ариу ийис этген къургъакъ биченнге ташайыб, эки къолуму дженглериме сугъуб, малланы бичен ашагъанларына къараб турама, гебеннге келеме дегеннге уа таякъны кёргюзюб къояма.

Чотчаланы Магомет.

Соруула бла этиллик иш.

1. Бурун малчыны джашауу къалай болгъанды?
2. Джолоучула Покун-Сыртына не халда бара эдиле?
3. Малчыланы къошларында болум къалай эди?
4. Джашчыкъ къаллай ишни толтура эди?

5. Сиз малчыланы кѳшларына баргъанмысыз? Ала къаллай халда джашайдыла?

6. Фермагъа экскурсия этерге.

Сезлюк: киноустановка, вертолѳт, коллектив, культура, мекам, арыш, (чомача), кегей, гара, гъурдугъож.

Тири джашчыкъ.

Тауладан ургъан хыны аяз, бентинги отча кюйдюре, ауузунгдан чыкыгъан тылпыуну кирпичлеринге кырау этиб кѳндуралды. Къар басхан сыртны ортасы бла баргъан сокъмакъ кючден-бутдан танылады. Юшюген къар аягынгы тубюнден кыш чиллени бузлауукъ макъамларын сызгырады.

Онбеш джыл болгъан малчы джашчыкъ, Алий, элге кетерге алланыб, кесин кишиге тыйдырмай, кеч эте, джолгъа чыкъды. Элге дери 10—15 кычырым джол анга узакъ кѳрюнмеучен эди, бюгюн да, кюнню кѳзю тау артына ташайгынычы, чаба-джорта, элни кыырына джетерге умут этди.

Алай а таулада кюн терк батады. Джолну джарымына джетерге Алий къарангыгъа каллыгын ангылады, ызына къайтыргъа да, узакъды, уялмай да къалай къайтсын!

Чарыкълары бузлаб, бир бирлерине тийгенлери сайын сюек таууш этселе да, аланы ичлеринде джарашдырылыб са-

лынган болджар салам аякъларын кыздырады. Юсюндеги акъ тонуна не къаты сууукъда да базады, чырпа бёркюню юсю бла башлыкъ кысыб, аны къанатларын бойнуна чырмагъанды.

Малчы къошда джашагъан джылларында Алий кёб сейир таурух, хапар, джыр эшитгенди. Эл берген джомакъла уа нени багъасы бардыла! Ол бир джомакъны джууабын талай кюнню излеб да айланганды. Андан сора былайда, тау этекледе, джаллыны къаты болгъанын, кыш бёрюле къошлагъа, джолоучулагъа да къоркъуу салгъанларын Алий бек ариу биледи.

Джаныуарланы юсюнден хапарла джашчыкъны кече орунда да кёб сагъышлы эте эдиле. Бёрюлени арасына тюшсе, къалай этеригин кеси да хаман кёзюне кёргозе, ала бла кюреше тургъанлай, тюню тюшге бурулуб кетиучен эди. Ма бу джол а, „ол затланы керти да сынамагъан эдим“ деген акъыл къоркъута, джан-джанына сескекли къарай, Алий ашыгъыш барады. Ашхам, кёз байланганды. Аллында чегетни къаралгъаны танылады. Сокъмакъ, аны кыйыры бла ётуб, бир кесек баргъанлай, уллу чана джолгъа чыгъарлыкъды. Алайдан элни узакъ джарыкълары кёрюнюкдюле.

Чегетге не къадар джууукълаша барса, аны джюрегинде къоркъуу ол къадар бегий барады. Акъ къарда бёрю эслемесин деб, бёркюню мангылайында къара чырпасын башлыгъы бла джабады, бёрю эшитиб кёймасын деб, аякъ тюбюнде къарны джырылдатмай атларгъа кюрешеди.

Алай эте, чегетге джетерге, бир къуджур тауушла эшитгенча болуб тохтаб, солууун тыйыб тынгылады. Бёрю улугъан тауушла ачыкъ келди. Базыкъ, сарнагъан ауазы бла бири башлайды, аны ызындан, джыргъа эжиу этгенча, къалгъанла къошулуб, тюрю-тюрю макъамла бла созадыла.

Сыртны бир джанындан бырناق айланган къазакъ бѣрю алагъа джууаб къайтарады.

Бѣрюле джашагъан элге тюшюбмю къалдым деб джашчыкъ сейирсинди. Алай а сейир эте туругъа заман джокъ эди. Тауушланы джууукъдан-джууукъ, ачыкъдан-ачыкъ келгенлерин сезиб, Алий кыскыныкга кирди, не этерин билмей, къаргъа джатыб къалыргъа да бир тебреди (олтуруб къалсанг, не къайыр ит да къабмайды, деб эште тургъаны себбли, олтурсам, бѣрюле да тиймей къоярмы эдиле деген акъыл эсине келди, алай а дагъыда базмады), къачаргъа умут этди,—къайры къачсын, кычырыргъа, джыларгъа уа къоркъду. Бетине исси къан уруб, къулакълары шууулдай, сыртында къумурсхала джюрюгенча болуб, амалсыздан бир джерде хойнухча бурулду.

Башха мадарын тауусуб, къатындан узакъ болмай ёсген нарат терекле таба башын атды. Ол сыйдам терекге ёрлегинчи, бѣрюле джетиб къаллыкъ болурла... Чарыкъларымы тешсем, маджал ёрлерик эдим... Бузлагъан терекни къабугъу тайгъакъ болур деген оюмла эсинде джилтинлеча джана, джетиб бир наратны къучакълары. Къайдан табылды къууат, тирилик! Башха заманда ол терекге, ёч берсенг да, алай миналыкъ тюл эди. Бу джол а, къараб-къарагъынчы терекни белине дери ёрлеб, уллу бутакъгъа олтуруб, бир башха бутакъдан да къоллары бла къадалыб тохтады.

Ол сагъатдан огъуна бѣрюле, кѣзлери джилтинлеча джана, тишлери от чагъа, юрюлюб джетиб, терекни тѣгерегин къуршаладыла, ары-бери чабыб, ёрге секириб, сарын салыб джыладыла, джерни тырнаб, къазыб, агъачны тѣгерегинде къарны топракъгъа къатышдырдыла, улудула. Белгилисича, бек къоркъуб, адам кѣб заманны туралмайды, ал къоркъууу сериуюн бола, болумгъа юрене джюреги басылады. Алий да алай болду. Къоркъгъаны бираз кетиб, терекден таууш

эте, бөрюлени кыджырай, тууайлай башлады, алай болгъан-лыкъгъа ала алгъындан да ёхтем улудула, гернеуюл этдиле, терекни тамырларын кызыу къазыб, кемириб тебретдиле.

Тауланы артындан ай чыгъыб, тереклени келекгелерин акъ къаргъа тюшюрдю, бөрюле уа джашчыкъны кёзюне бютюн да кёб кёрюндюле. Кечени ауурлугъу кетерге, терекни тегерегин терен къазыб, кёб тамырын кемириб юздюле. Аны аяз чайкъай тебрети. Бөрюлени терекни тюбюн кемиригенлерин эште, къркъууу джангырыб, Алий кълтырай башлады.

Джанына джетсе, адам бир мадар табады. Алий да изледи мадар... Малчыла айтхан бир хапар эсине тюшюб, хурджунунда кезлиги бла сол кълуну гитче бармагъын къланатыб, къланны бир бөрюню сыртына агъызды. Джыйы бла къланны сезиб, бөрюле бирден кёксюл тенглерини юсюне басындыла, аны тёрт джанына кериб, бойнун кесиб, джыртыб башладыла. Бир-бири бла да талаша, ала аны ашаб бошаргъа, танг атыб, къларамда джолоучула кёрюндюле. Алий таба да къларамай, аны терекде болгъланын да унутуб, бөрюле бирем-бирем чегетге сингиб кетдиле.

Кёк бөрюню кемирилген сюеклери уа терек тегерегинде топракългъа, къларгъа чанчылыб кълдыла, тюклеринде, аяз сюре барыб, кълауралагъла, чымыралагъла илиндирди.

Кюн кълушлукъл бола, сыртда кёрюннген джолоучула джууукълашдыла. Алий да, терекден тюшюб, аланы алларына тебрети. Ач, сууукъл болгъланын да энди эскерди, бармагълын кълджоулугълу бла байларгъла кюреше, бу сынагълан иши тюш бла тюн болгъланын да иги айырмагъланча болуб, кёзлери къларангы этиб джыгълды.

...Бир заманда Алий, эс джыйыб, тегерегинде адамлагъла къларагъланында, хоншу кълшдан танышларын кёрюб, джа-

рыкъ ышарды. Болумну ангылагъан малчыла аны хапар соруб кыйнамадыла, ат чанагъа салыб, элге элтирге ашыкъдыла.

Чотчаланы Магомет.

Соруула_бла этиллик иш.

1. Алий кыйдан кыйры барады?
2. Джолда джашчыкъгъа неле тюбедиле?
3. Бёрюледен джанын кутхарыр ючюн, Алий кыаллай амалла этди?
4. Джашчыкъгъа тири джашчыкъ деб нек айтабыз?
5. Сиз бу хапаргъа ушагъан затланы юсюнден эшитгенигизни айтыгъыз.

Сёзлюк: кычырым, болджар (салам), сескекли, сокъмакъ, сериуюн, гернеуюл, джыйы, джаллы (бёрю).

Совет аскерни туугъан кюню.

Джуртум.

Ана джуртум, гокка хансча, джашнайды,
Техникада, ара мюлкде ёр алыб,
Тюзлерими фабрик, завод джасайды,
Хар бир мюлкю джангылыкъда къуралыб.
Ёседиле кенг джуртумда шахарла:
Тау тюбледе, ёзенледе, тюзледе,
Чыракъла да джарыкъ тёгюб джаналла
Бюгюн колхоз къучакъ керген элдеде,
Совет Аскер чегибизни сакълайбыз,
Киши джерге зорлукъ этиб кирмейин.
Къанлы джаугъа джууаб берирге хазырбыз,
Джуртубузгъа бир атламы иймейин.

Борлакъланы Тохтар.

Этилик иш.

1. Назмуну кесеклеге юлешигиз.
2. Азбар этигиз.

Совет Союзну джигити Багъатырланы Харуннга.

Къарачайны къаблан кёллю уланы,
Миннген атынг ётмез къадамад.
Уруб ётдюнг Днепр, Дунай сууланы,
Узакъ джерге элти узун къазауат.
Танка полкунг джолгъа чыгъыб тебресе,
Джер тебрениб, кёк кёкюреб башлаед,
Урушлада джаугъа тюбеб сермесе,
Эм махталгъан аскерлерин чачаед.

Не кечеле, къаллай кюнле кетдиле,
Джайла, къышла талай кере ётдюле.
Танкистлеринг джигитликле этедиле,
Кёб элlege ала эркинлик бередиле.
Партияны башчылыгы кюч бериб,
Совет Аскер халкъыбызны сакълады.
Джуртубузгъа чабхан фашист итлени
Чегибизден кюнбатханнга кыстады.
Кёкюрегинг, илкер кирик, джашнайды.
Кърал берген орден, медаль саугъадан.
Совет халкъны бёгек джашы, батыры,
Салам сеннге туугъан Кавказ тауладан.
Сени кирик батырладан юлгю алыб,
Джол ачарла, айлансала аллары,
Кюн-кюнден да аслам болуб ёсерле
Совет джуртда тулпарланы санлары.

Сюйюнчланы Азамат.

Этиллик иш.

1. Багъатырланы Харунну этген джигитликлерини юсюнден халпар айтыгъыз.
 2. Назмуну кесегин окъургъа юренигиз.
- Сёзлюк: полк, фашист, бёгек, тулпар.

Сюйген ата джуртубуз ючюн.

Совет Аскерде 1931 джылдан бери къуллукъ эте эдим. Уллу Ата джурт къазауатны аллында Москва шахарда Бронетанковая академияны бошаб, билим алдым. Андан сора урушлагъа кетдим. Мен танк аскерледе эдим. Танкны джюрютюу тынч тюлдю, ол себебден усталыкъ да, тирилик да керекди. Бизни танкистле Орел, Россошь, Харьков урушлада

фашист джауланы ууатыб, Днепр сууну джагъасына чыкъ-дыкъ. Бу суу бек кенгди, бери джаны чегетди, алашады, немецле тутхан онг джагъасы уа мийик эмда тикди. Ол сагъатда майор эдим. Алчы отрядха командирлик эте эдим. Бир заманда мени командование чакъырыб, сен танк бригаданы суудан алгъа ётдюрюб, джаяу аскерлеге джол ачаргъа керексе деб задание берди.

Днепрни ары джанындан немецле хаман тоб атыб, сууну джагъасын кючлеб къаты сакълай эдиле.

Танкланы чегетде джашырыргъа буйрукъ этдим. Суудан ётер ючюн эм алгъа джауну къалайда олтургъанын, санын, сауут кючюн билирге керекди. Ол себебден тахса билирге тёрт комсомол джашны джибердим. Пулемет, тоб атыла турса да, батыр комсомолецле гитче къайынла бла суудан ётюб, немецлени кечеги тынчлыкъларын буздула. Атылгъан тауушладан кёк джарыды. Бир заманда хауа да шош болуб, разведчикле Иванов, Петухов (башха экисини атларын унутханма) салынган заданиени толтуруб, сау-эсен къайытдыла.

Мычмай, кечеги къарангы бла хайырлана, къайыкъла бла мотострелковый батальонну Днепрден ётдюрдюм.

Немецле бизни келгенибизни сезиб, джаханим отну ачдыла. Джер, бешик тебретгенча, люулдесе да, мотострелковый батальонну аллына чыгъыб, башчылыкъ этдим.

Фашистлени кёблерин да къырыб, биз элни алдыкъ. Кесибиз бегигенлей, танк соединениени да ётдюрдюк, джаяу аскерле да ётдюле.

Алай бла Днепрни онг джагъасын алдыкъ.

Бу къазауатха магъанасы болгъан джер эди. Мындан сора фашист джауланы аякълары тутмай, къачыб башладыла.

Днепр сууну кюнбатхан джагъасын алыуда башчылыкъ этгеним ючюн бизни правительство меннге Совет Союзну Джигити деген сыйлы атны атады. Хорламлы Совет

Аскер эмда аны джигит танкистлери фашист джауларыбызны кеси джерибезден андан да къаты сюрдюле.

Андан ары Киевни, Ростовну, Житомирни алыуда ачы урушлада болдум.

Урушла бла 2 майда 1945 джыл гитлерчи Германияны ара шахары Берлинге кирдик. Къазауатны Прагада бошадым.

Джети кере, джаннган танккладан чыкъгъанма, урушлада 24 кере джаралы болгъанма, алай а госпиталда къуру 5 кюнню джатханма.

Къарачай халкъым, уллу совет халкъым эмда Ата джуртум ючюн былай къазауат этгенме.

*Совет Союзну Джигити
Багъатырланы Харун.*

Соруула

1. Багъатырланы Харун фашистлени къалай этиб хорлады эмда анга правительство къаллай сыйлы атны атады?
2. Аны Ата джурт ючюн этген джигитликлерини юсюнден толу хапар айтыгъыз?
3. Харунну атын джюрютген пионер отряд билемисиз?
4. Харунну джашау джолун окъу, бил.

Сёзлюк: бронетанковая академия, майор, командование, танк, бригада, тоб, пулемет, сезиб, джаханим, батальон, соединение, правительство, Совет Союзну Джигити, госпиталь, Ата джурт.

Аскерге ашырадыла.

Кюн къысылыб батаргъа
Тауланы басды салкъын,
Уллу къууанч хапаргъа
Джыйылгъанды къыз, къатын.

Къарачыгъыз къартлагъа:
Ёрге тутуб башларын,
Ата джуртну сакъларгъа
Ашырадыла джашларын.

Машинала тебрейле,
Минедиле ашыгъыш.
Тёгерекден биргелей
Эштиледи джыр, алгъыш.

— Джолугъузда: заводла,
Биширелле къурч, темир.
Сыртлада малла отлай,
Сукъландырад бу ёмюр.

Юренигиз арыусуз,
Бу законну джакъларча.
Тыймаз сизни сууукъ, буз,
Болгъансыз чек сакъларча.

Хубийланы О.

Соруула бла иш.

1. Джыйылгъан халкъ неге къууанч эте эди?
2. Ашыргъан адамла аскерге баргъан джашлагъа нени юрете-диле?
3. Сиз джашланы аскерге ашыргъанларын кёргенмисиз? Сизни аскерде къуллукъ этген адамыгъыз бармыды?
4. Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: ёмюр, закон, джакъла, чек.

Бир кюн сыртда.

(Хапар.)

Ол кюнледе Север Кавказда аскерчилерибизни алгъа барыулары башланды.

Бизни аскерле, немец аскерлени ууатыб, Терк сууудан атладыла. Север Кавказдагъы фронт кёб мычымай, джауну ызына ыхтырыб, Ростовну кенг тюзлерине саркъыб башлады. Быллай болум да Преградна районну чегетлеринде партизан отряд, алларына уруб баргъан Совет Аскерлеге туберге, аладан хапар, болушлукъ да алыргъа керек болду. Кюндюз ингирге дери Окъуб бла Махамет кеслерин узакъ эм къоркъуулу джолгъа хазырладыла да атландыла. Аланы джоллары Преградна чегетледен Къарачайны, Къабартыны юсю бла ётуб, Совет Аскерни алларына чыгъаргъа эди. Немецле алгъан областны ичи бла джорюмеклик бек къыйын эди.

Была кёб да къыйналыб, декабрь айда сууукъ кечени танг аласы бла Нарсана джанында Буругустан сыртыны кюнбетине бардыла. Былайда ашхам къараннгыгъа дери солуб тегерекден хапар табсала да кёрюб, кече бла уа Нарсана тегерегинден чыгъаргъа муратлы болуб тохтадыла. Ууакъ джалан джерк чырпыла басхан къулакъ джарны тубюне джетерге кишенленнген атны бир-эки секириб тохтагъан, тауушу эштилди. Ол атха кимни эсе да джунчуб „тррр, сылыкъ“ деб къычыргъаны чыкъды.

Талай замандан тёртгюллеб баргъан атны аякъ тауушу келди. Ол эл таба бара эди.

II.

Танг атды, кюн тийди. Эл шош эди.

Бир юйор орамлада сабийле малланы суугъа элтиб къайтара эдиле.

Алайына огъарлакъдан тарх деб ракета атылды. Чыкъырдаб кёкге чыгъа барыб дагъыда къынгыр, тогъай сыз тартыб тюше келди да, тюз экисини башында джукъланды.

— Тюшдюк къабханнга,—деди Махамет.

— Къоркъма, хомух,—деб окъуб кёл этерге кюрешди. Алай болса да ишни табсыз болгъанын ангылаб, кесин урушха хазыр эте башлады.

Бир кесекден къысха автомат очередле, шкок атылгъан тауушла джууукълаша башладыла. Сермешиу башланды.

Партизанла кёб полицейны къырдыла, гранатлары да босшалды. Экиси да джаралы болдула. Махамет атыуун тохтатды...

Окъуб да къарыусуз болгъан эди. Сора Окъуб ахыр кючюн джыйыб эки герохун да джерлеб кёлуна алыб ёрге турду.

— Сдаюсь,—деб къычырыргъа кюрешди. Немецле чабыдыла. Алда келген „Хенде хох,“ „Партизан!“ дегенлей, Окъуб эки герохдан да от ачды да былай къычырды:

— Партизан джаны саулай кесин тушманнга бермейди! Джаулагъа ёлюм!..

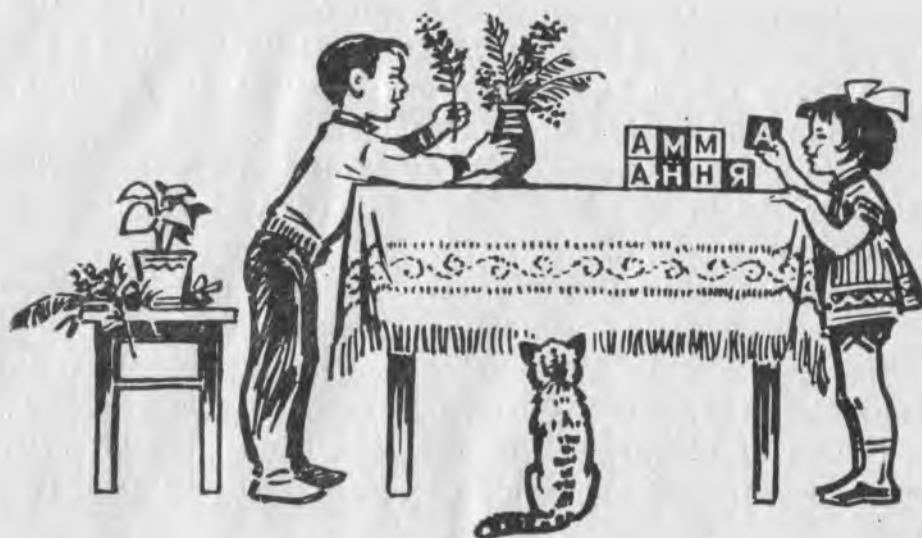
Узун автомат очередь Окъубну джыккъды.

Лайпанланы Сеит.

Соруула бла этиллик иш.

1. Окъуб бла Махамет къайдан, къайры бара эдиле?
2. Ала не мурат бла бара эдиле?
3. Партизанланы баргъан джоллары не бла къыйын бола эди?
4. Аланы ким кёрдю?
5. Немец фешистле бла къазауат этген заманда партизанланы джигитликлери неден белгили болду?
6. Хапарны кесеклеге бёлюб, атла атагъыз.
7. Партизанланы юсюнден эшитген хапарларыгъызны айтыгъыз?

Сёзлюк: ыхтырыб, джер, автомат (очередь), граната, герох.

Тиширыуланы халкъла арасы кюнлери.

8-чи Мартда.

(Таулу эгешчигиме).

Келди Сегизинчи март!
Кюнсизлеге энчи март.
Эгечим, ауунгу ат!
Болгъан тиширыу, джаш, къарт
Ма, ол тюзге барайыкъ,
Бир-бир бетге къарайыкъ!
Кечикме, кёзюнгю ач,
Эскиликден кенгнге къач!
Джарыкълыкъ таба джол сал,
Хайда, окъу, файда ал,

Белгили кыызчыкыладан—
Джаннган джулдузчукыладан
Артха кыалмасын башынг,
Ёкюнмесин кыарнашынг!

Ёртенланы Азрет.

Этерге иш.

Бу назмуну азбар эт.

Сёзлюк: файда, ёкюннген.

Абидат бла кино,

(Х а п а р).

Мен сизге бизни элде эм алгы кино кёргюзтгенлерини хапарын айтайым.

Кыайсы джылда болгыанын унутханма, бир джай „Бизни элге кино деб бир зат келтиргендиле“ деб элни председатели Оразай адамлагы:

— Бюгече Сарамырзаланы баугы ёмюрде кёрмеген, сейир-тамашагы кыараргы келмей кыалмагызы,—деб хар тюбегенине бек кыаты айтды, узакыда джашагыанлагы адамла джибериб, билдирди.

Бай Сарамырзаны баууна ууакы-улла да бек кёб адам джыйылды. Мен да аланы биргелерине бардым да адамла олтурургы деб салыннган узун тегерек агыачха, кыатынла бла олтурдум. Биз келирге бауну кыарангы кыабыргыасына акы джабыу джайылыб, бир столну юсюнде, сабы да сют машинаны сабына ушаш, бир тюрю зат турады, аны кыатында—орус джаш бир затла бла кюрешеди, орусча билген Хамид да аны бла не эседа бир селешеди. Бираздан сора, Хамид бизге айтды:

— Бусагъат бу адам, биз ёмюрюбюзде кёрмеген, атына да „кино“ деб, ол акъ джабыуда бизге бир тамаша зат кёр-гюзтюрюкдю. Джабыуда орус тилде джазыула боллукъдула, аны бу меннге окъурукъду, мен а сизге кёрюннген затланы магъаналарын айтырукъма. Сиз, сабийле, дауур этмей тынч олтуругъуз ансы, къайгъыгъыз чыкъса, барыгъызны да ты-шына кыстарма.

Ол стол юсюнде затны сабындан бурургъа керекди де-генинде, гёджеб Зулкъарнай чыкъды, бауну эшигин да этдиле.

Зулкъарнай ол затны сабындан буруб башлагъанлай, къа-быргъада джабыугъа джарыкъ урду. Джарыкъны тюз джа-быуну юсюне тиерча этгенден сора, Зулкъарнай терк-терк бурду да „керти“ суратла кёрюнуб башладыла. Аланы ха-парларын Хамид бизге айтады.

Адамланы асыры сейирсиннгенден ауузлары ачылыб къа-рагъанлары бюгюн да кёзюмден кетмейди!

Джабыуда кёб къойла, тууарла, атла кёрюннгенлеринде, къатымда олтургъан Керимат, тобугъума тийиб, къулагъыма шыбырдады:

— Кёремисе бу сейирлик ишни...

„Джаугъан кёлге джауар“ дегенча, Сарамырзаны кесини маллары да асыры кёбден, баугъа сыйынмай эдиле, энтда да бу къадар малны сюрюб аны баууна ургъанлагъа бир къара. Бу ырысхыны—мюлкню джарлылагъа юлешселе уа...

Ол да сёзюн бошагъынчы, малла къайры эсе да кетдиле да башха затла кёрюнуб башладыла.

Мен да Кериматха кысылыб, кёрюннген затлагъа тыл-пыуум тыйылыб къарагъанча, кёз къакъмай къараб тургъан-лай, бауну ол акъ джабыу болгъан джанындан бир кёб ат-лы чыгъыб, чабыб юсюбюзге айландыла. Ол сагъатдан бол-гъан кычырыкъ, хахай-тууай болдула. Хар ким ёрге къоб-

дула, мен да асыры къркыгъандан джаным чыкыганча болдум.

Ол сагыат кинону да тохтатдыла, алай анга да къарамай адамла кеслерин бауну эшиги таба атдыла.

Кино къргюзген джаш балахны неден чыкыгъанын билди да, Хамитге айтдырды:

— Сизге биз суратла къргюзтебиз. Сиз бир затдан да къркымагъыз, къарагъыз, сабийчиклени да къркыутмагъыз.

Адамла, артыксыз да тиширыула бек къайгылы болгъан эдиле да, кѳб заманны кюреше кетиб, халкыны олтуртдула.

Адамла шош болгъандан сора, биягы машинаны бурдула, суратла кѳруне башладыла.

Киночу айтханны Хамид бизге билдирди:

— Бусагыат темир джолда джюрюген уллу машинаны (паровозну) кѳрлюксюз. Андан къркымагъыз.

Ол да аны айтыб бошаргъа, бир уллу темир машина, темир чархлары бла тютюн этиб, юсюбюзге айланыб келиб тебреди. Аны алай кѳргенлей, чач тюркерибиз ѳрге-ѳрге турдула, барыбыз да бирча кычырдыкъ, Алай а бизни насыбыбызгъа кино да тохтады, машина да къайры эсе да ташайды.

Киночу бизни къркыгъаныбызгъа айыб этди. Ол кѳзюге тиширыуладан хазна киши кълмай кетген эдиле.

Алгыын заманда биз быллай сейир затны кѳрмеген эдик. Адамланы кѳбюсю, артыксыз да тиширыула, ѳмюрлеринде кеслерини эллеринден тышына чыкымай джашай эдиле. Темир джолда, машинагъа минген адамла уа бек аз эдиле. Ма аны себебли ол машинадан аллай бир къркыгъан эдик.

Энди уа сизни не гитчегиз да алгыын не узакъ ѳмюрю болгъандан эсе да кѳбню кѳргенсиз, кѳб да билесиз,—юлерибизге чачылдыкъ

Тѳппеланы С.

Этерге иш.

1. Хапарны окъу, юйде адамларынга хапар айт.
2. Бу хапарны магъанасына кёре, кесеклеге юлеш, хар кесекни хапарын айт.

Джаз.

Джаз.

Акъ булутла сюзюле,
Тау башындан къарайла,
Джазгъы джелле сыртлада
Хансчыкъъланы къозгъайла,
Къар тюрбюнден ышара,
Джанкъозчукъла чыгъалла,
Къарла эриб тауладан
Ёзенлеге агъалла.

Нюрюн теге, хар джерге
Кюн таякъла тиелле.
Тау да, ёзен да къалмайын
Джашил кийим киелле.
Къууанч болуб чыпчыкъла
Тюрлю-тюрлю джырлайла,

Мийик чыгъыб хауада
Тохтамайын ойнайла.
Кенг тюзледе гюрюлдей,
Тракторла ишлейле.
Къозучукъла, макъыра,
Аналарын излейле.

Къаракетланы Ю.

Соруу эм этерге иш.

1. Джаз болгъанын неден билесиз?
2. Табигъатда, кюнде, кечеде тюрлениулени сынаб айтыгъыз.

Джазында.

(Хапар.)

Сууукъ къыш кетди. Кюн таякълары джерни джылытыб башладыла. Джер юсю да джашиллене, ариу бет ала башлагъанды. Колхозда да джазгъы ишле хазна къалмай бошаладыла.

Танг аласыды. Ахматны бюгюн солур кюнюдю. Ол бек къаты джукълайды. Бир заманда, трактор гюрюлдеген тауушла, адам селешгенле Ахматны уятдыла. Ахмат туруб, терезеден къарады. Джаз урлукъ атыллыкъ джерлени сюрюб бошаб, тырнау эте тура эдиле.

Ахмат кѣб сагъыш эте турмай, эрлей кийиниб, эртденнгиде санчыкъларын илей, чаба-джорта, тракторла ишлей тургъан джерге келди. Келсе, колхозну тамада агроному Аслан сабанчыланы бригадирлери бла селеше тура эди.

Аслан: „Абрек, тракторла бюгюн тырнау этиб бошаргъа керекдиле. Сен урлукъ хазыр эт, мен да былайгъа урлукъ-

чачаргъа юч машина бла аланы тартаргъа бир трактор джиберейим. Урлукъну чачыб бошасанг, алгъан планыбызны артыгъы бла толтурлукъ эдик“,—деди да кетди.

Ахмат юйге келиб, ашаб, гитче эгешчиги Хаулатчыкъ бла тенглери Магометни, Солтанны, Зухраны да алыб, ызына кетди.

Келселе, урлукъ чачыучу машиналары бла трактор ишлей тура эди. Сабийле урлукъну джерге тюшгенине бек сынаб, сейирсиниб къарадыла.

Урлукъ чачыучуну узун агъач гюрбесине урлукъ къуюлуду. Гюрбени тюбюнде узунуча, ууакъ, бирча темир быргъычыкъла орналыбдыла. Аланы учлары джерге салыныбды. Урлукъ быргъы бла джерге саф-саф болуб тюшеди. Урлукъ чачыучуну ызиндан келген тырнау урлукъланы джумушакъ джер бла джаба барады.

Бир кесек тургъандан сора, Ахмат гитче эгешчигин да алыб, нѣгерлери бла элге къайтды. Юйге келгенинде, аны къарт атасы Исмаил арбазда тахта орунланы ариулай тура эди.

— Аття, сиз джаш заманда джерге урлукъ къалай ата эдигиз?—деб сорду Ахмат.

— Эй, джашым! Биз джашагъан элде урлукъ себиучюлени бири мен эдим. Ма бу къолла, сен кёрюб келген сабан тюзлеге кёб кере урлукъ себгендиле,—деди.

Ахмат сейирсиниб: „Сора, аття, къолларынг бла къалай чача эдинг?—деди.

Джашым, тынгыла,—деб, Исмаил хапар айтыб башлады.

Бизни заманыбызда трактор, машина джокъ эди. Джерни къаладжюкле бла сюре эдик. Тырнау этер ючюн а тереклени кесиб, сюреме эте эдик. Аны ёгюзлеге не да атха тагъыб, сюрюлген джерде айландыра эдик. Олда, уллу кулдаланы ууатхан болмаса, джерни тюзетмей эди джумушакъ да этелмей эди.

Боюнларыбызгъа чындыла бла къапчыкъланы тагъыб, ичлерине урлукъ мюрзеуню къуя эдик. Сора, узалыб ууучунг бла бир урлукъну алыб силдей эдик. Чачхан урлугъубуз джерге бирча тюшмей эди. Сюрюлген сабанланы дуппурлунгурлу болгъанлары заран бола эди. Салгъан урлугъубуз

чыгыб чага этерге барсакъ, джерни бир джери къуру, бир джеринде да бир кесек кёрюне эди.

— Урлукъну къалай джаба эдигиз?—деб сорду Ахмат.

— Биягъы суйремеле бла джабыучан эдик. Урлукъну джартысы джабылмай, кюнде кюйюб къала эди,—деб къарт джууаб берди. Ахмат: „Аття, сиз алгъын заманда къалай джашай эдигиз?“—деди.

— Джашым! Сиз насыблы дунягъа, къууанч джашау-гъа туугъансыз.

Айырмагъа окъуб, уллу школланы бошаб, къралгъа, адамлагъа да хайыр берирча болугъуз. Сизге джашау кенгди, джарыкъды. Насыблыласыз сиз!—деб къарт Исмаил сёюн бошады.

— Аття, сау бол, мен билмеген кёб хапар айтдынг,—деб Ахмат къарт атасына разылыгъын билдирди.

Экинчи кюн Ахмат школгъа келди. Ахматны устазы:

— Тюнене кёрген эмда кесигиз этген ишигизни юсюнден хапар айтыгъыз,—деди.

— Ахмат къолун кёлтюрюб, ал кюнюнде кёрген, эшитген затларын болушлусуча, эшитгенича, джарашдырыб айтды. Ахырында: „Мен уллу болсам, тракторист болуб ишлерикме,—деди.

Ахматны хапарына сабийле суйюб тынгыладыла.

Этерге иш.

1. Бу хапарны иги окъуб, ангылагъыз.
2. Къарт Исмаилны айтхан хапарындан, кесигиз кёзюгюзге кёргюзген затланы суратларын салыгъыз.
3. Биринг Ахмат, биринг Исмаил болуб окъугъуз.

Сёзлюк: тырнау, къаладжюк, кулда, чынды.

Джаз.

Джашил атына миниб,
Къышны сюрюб, бизге келди,
Къуу-шуу болуб тургъан джерге
Ариу тукъум сыфат берди.

Джерни юсюне чирчик-чирчик
Кём-кём кём гяхиник чыкъды.
Къымыжа терек да бютеу
Тюз тюбюне дери чыкъды.

Чалман ичинде къозула,
Тюй бюртюкча, тегюлдюле,
Улакъчыкъла джаргамладан
Шын-шын туруб секирдиле.

Къобан суу да къабджыгыны
Къабыргъасын тешиб чыкъды,
Къыш да джаздан къоркъуб, къачыб,
Терен джерге барыб букъду.

Биджиланы Асхат.

Соруула бла иш.

1. „Джашил атына миниб“, деб неге айтады?
2. „Гяхиник“ деб неге айтадыла?
3. Бу назмуну джазгъан ким болгъанын сорууб бил.
4. „Къабджыкъ“ не затны атыды? Аны неден этедиле? Бу саягъатда ол нек аз джюрюйдю?
5. Назмуда табигъатны суратлагъан джерлерин табыб окъу.
6. Джаз бла къышны тенгleshдир эм суратлаб айт.
7. Назмуну кескин, ачыкъ окъургъа юрен да азбар эт.

Сёзлюк: гяхиник, къымыжа терек, чалман, джаргам, шын туруб.

Ленин—урунган халкъ ючюн кюрешчи

Ильични сабий эмда школ джыллары.

А. Ульянова.

Бизни джол башчыбыз Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 10 (22) апрелде 1870 джыл Волгада Симбирск деген шахарда туугъанды. Ол шахарны атына энди Ульяновск аталгъанды.

Владимир Ильични атасы, Илья Николаевич, ол заманда Симбирск губернияда халкъ училищени инспектору болушлеги. Ол къарыусузуракъ юдегиден чыкъгъанды.

Атасы эртде ёлюб, тамада къарнашыны болушлугъу бла кючден окъуу алгъанды. Симбирскде ол джарлылагъа, элли-

лени сабийлерине кёб школ ишлетирге кюрешгенди, къарыуун, кючюн аямай, къаллай кюнде да аны къайгъысында губерниягъа барыб тургъанды.

Владимир Ильич ёсген юйдеги бир-бирин билген, бир бирин суйген юйдеги болгъанды.

Ол ючюнчю сабий болгъанды. Гитче сагъатда ол хаманда кесинден бир джыл бла джарымны гитче Оля эгешчиги бла ойнагъанды. Ала экиси да бек тири, бек камсык эдиле, ала даурлу ойюнланы, ары бла бери чабышыуну бек суйгендиле.

Аллай оюнланы Володя да бек сую эди. Оляны да кесини айтханына сыйындыра эди. Ол Оляны, сюрюб, тапчанны тюбюне кийриб, сора: „Тапчанны тюбюнден атлаб, чыкъ,“—деб буйрукъ бере эди. Володяны оюнчакъла бла ойнагъандан эсе, аланы сындыргъаны кёб бола эди. Юйде, тамадала, анга ол затланы этдирирге унамагъаныбызны библиб, бир-бирде бизден бугъуна эди.

II.

Окъургъа Володя анасындан беш джылында юреннгенди. Ол да, эгешчигибиз Оля да окъургъа бек сую эдиле, сора атам келтириуюю кёб тюрлю китабланы, журналланы суююб окъуй эдиле.

Экиси да дженгил окъургъа юрендиле, орус историядан хапарланы окъугъанны тышында да, азбар эте эдиле.

Окъуб бошаса, Володя эгешчиги бла ойнаргъа къача эди, ойнаргъа суюгени уа, башында эскертгенибизча, къычырыкъ-хахай этиб, чабышыб ойнагъан оюнланы сую эди. Джай арбазда чаба эдиле, тереклеге мине эдиле, биз экибиз да, тамада болсакъ да, бизни бла да тюрлю-тюрлю оюнланы ойнай эдиле.

Володя оюнланы бек сую эди, артыкъ да крокетни. Къыш тикден чана бла уча эди, къар джуммакъла бла ойнай эди, андан сора уа не конёкла бла уча эди. Симбирск шахарда, учаргъа деб, суу къуюлуб бузну юсюнде ол да, тамада къарнашы Саша да мийик тикден учханлары эсимдеди: ол тикден чана бла учаргъа да къыйын эди.

Дуппурну чынг башында тёрт бюклениб, андан сора бир-раз беллерин тюзетиб, тюбюне тюшерге уа сир къатыб, алай уча эдиле. Мен алагъа сукъланыб къарай эдим, алай а алагъа къошулуб къалыргъа базмай эдим, Володя таб уча

болур эди деб кѣлюме келеди, не ючюн десенг, ол узун бой-лу тол эди, алашаракъ, тѣртсандыкъ кеси да кючлю эди.

Володя гимназияны биринчи классына кирген заманда, анга тогуз джыл бла джарым болгъан эди. Ол тынч эмда бек суюб окъуй эди. Окъургъа фахмусу да алапат эди, атабыз, тамада къарнашыбыз бла эгечибизни юретгенича, Володяны да эрикмей олтуруб дерслерин этерге юретген эди.

Устазлары айтыудан, Володя дерслеге иги тынгылагъаны ючюн алапат окъуй эди. Иги ангысы, фахмусу балгъаны

себебли, джангы дерсни классда устаз ангылатхан сагъатда огъуна толусу бла эсине алыб къоюб, юйге келсе, бир кере къайтарыб окъуб кетиучен эди. Ол кесини тамада къарнашын кемсиз сую эди, не иште да ол этгенча этерге излей эди. Володягъа: „Ойнаргъа барлыкъмыса?“, „Кашаны къурлаймы ашарыкъса, огъесе джау бламы ашарыкъса?“—деб сорсала, ол бир ызгъа джууаб этиб къоймай, Сашагъа къарай эди. „Ол да джууаб этиб къоймай, „не этерик эсе да бир къарайыкъ“ дегенча тынгылаб къарнашыны кёзюне къарай эди. Биз экибиз да анга кюле эдик. Кюлгенибизни, хыликге этгенибизни да къулагъына алмай, Володя: „Саша-къалай ушатса, алай“,—дей эди.

Саша эсли, оюмсуз джюрюмеген, кесини бойнунда борчуна уллу эс бёлген джашчыкъ болгъаны себебли, Володя аны эниклерге кюрешгени иги эди; ол, Саша этгенни этерге тырмашыб, къаджыкъмаучу, сёзюне табылуучу, дерслерин заманында этиучю, ишни суйген Сашаны кёзюнден, кёлюнден да кетермей эди.

Иши бла бизге огъай эсенг, Саша хар кимге да юлгю эди.

Адамлагъа къайгъыргъаны ючюн, джумушакълыгъы ючюн, тюз, тыйыншылы, керекли джерде къатылыгъы ючюн биз барыбыз да аны бек сую эдик. Володя гитче сагъатчыгъында джукъгъа тёзюмсюзюрек эди, ол себебден Сашаны тёзюмлюлюгю, сабырлыгъы барыбызгъа да джараб юлгю бола эди. Артыкъсыз да Володягъа уа аны уллу магъанасы бар эди. Аллындан тамада къарнашын эниклей, Володя уллу болгъанында, кесини ол дженгиллигин кетерирге кюреше эди. Володя уллу болгъанында уа, биз анда дженгиллик кёрмей эдик.

Кесин иште салыб, бой бериб ишлер ючюн, кеси, кеси бла кюрешиб тургъанын биз кёре эдик.

С ёзлюк: тапчан, гимназия, фахму, ангы, къаджыкъ-маучу.

Соруула эм этерге иш.

1. Ульянову юдегиси кимле болгъандыла? Ала бир-бирлерине къалай къарай эдиле?
2. Володя юдегилеринде кимни айырыб бек сую эди? Не ючюн сую эди?
3. Володя кесини къайсы къылыкъларын Сашагъа ушатыргъа кюрешгенди? Китабда табыб окъу.
4. Сен Володяны къаллай халилерин джаратаса, анга ушар ючюн не этерге керексе?
5. Ульянов Володяны юсюнден гитче сабий китабчыкъланы окъу, назмуланы азбар эт.
6. Класда „Ленинни угологун“ къуаргъа болуш.

Ленинге.

Кюн джылытханча джерни юсюн,
Сен джылытаса джюреклени.
Кенг джашауда къадар кючюнг
Бирикдиреди миллетлени.

Сабий тууса да къралымда,
Атынгы айтыб тилленеди.
Сени джырлаб джырларында
Халкъым ишге кёлленеди.

Сени ёмюрлюк байрагъынг
Джарыкъ джудузча сакъланады,
Сен—аджашханны чырагъы,
Сеннге дуня ышанады.

Ёмюрю тюзлюк бла джашар
Сенден юрениб хар адам.
Дуниягъа туугъан кюнюнг
Халкъла ючюн болад байрам.

Батчаланы А.

Этерге иш.

1. Назмуну окъуб, магъанасын ангыла.
2. Азбар эт.
3. Ленинни туугъан кюнюне альбом джарашдыр. (Суратладан, назмуладан).
4. „Кюн джарытханча джерни юсюн, сен джарытаса джюрекленни“ дегенни магъанасын ачыкълагъыз.

Джарыкъ май.

Ашыгъыб джетдинг бизге,
Болджалынга мычымай,
Салам бере, нюр тёге
Таугъа, тюзге келдинг, Май.

Тенг юлешиб бересе
Джылыуунгу къызгъанмай,
Бизге талпыб джетесе,
Хурмет берген, джарыкъ Май,

Излейсе халкъларынга
Насыб джашау, къаджыкъмай,
Тюзлюк теджей барына,
Тансыкълатхан, джарыкъ Май.

Сеннге нёгер болгъанла
Тюзелелле абынмай,
Сен келесе дунягъа,
Тенглик излей, джарыкъ Май.

Хубийланы Осман.

Этерге иш бла соруу.

1. Кесигиз окъуб, азбар этигиз.
2. Май къууанчха къалай хазырланлыкъсыз?

Биринчи май алгъын бла энди.

Е. Ильинадан.

1.

Революциягъа дери.

Революциягъа дери Биринчи май байрамны этерге эркинлик джокъ эди. Алай а ишчиле машиналары тохтатыб, ишлерин къюуб, орамлагъа къызыл байракъны джашыртын кёргюзюб тургъандыла.

Къыйырда джашагъан ишчиле сахарны ара орамларына, адамла кёб джыйылгъан джерлеге барыб тургъандыла.

Бир джолда ат аякъ таууш эштилгенди. Атлы жандармала бла полиция отрядлары чабыб келиб, саууту болмагъан ишчилеге айландырыб, от ачхандыла.

Биринчи май ючюн урушлада кёб къан тёгюлгенди, алай а зыраф тёгюлмегенди. Патчах Правительство сюнгуле эм окъла бла ишчилени къысдырыргъа умут этгенди. Ол этген мурад болмагъанды. Эркинлик ючюн кюрешгенле джылдан-

джылгъа кѣб болгъандыла. Ленинни партиясы аланы бирге-бирге джыйыб, эркинлик ючюн урушха элтгенди. Биринчи май байрам урунганланы эркинлик ючюн бирикген кючлерине, хазырлыкъларына къарагъан кюн болгъанды.

II.

Революциядан сора.

Москвада джангы Биринчи майны эртдени. Къызыл площадьда байракъла чайкъаладыла. Бизни Совет правительствону членлери бла партияны башчылары Мавзолейни трибунасында турадыла.

Кремльни къабыргъларыны артында тобла гюрюлдейдиле. Барабанла къысха-къысха къагъыладыла, сыбызгъыла джырлайдыла эм—литаврла зынгырдайдыла. Площадьда аскерле барадыла. Джаяу аскер тюз джашил тизгинледе къымылдайды. Аны ызындан тенгизчиле, акъ таракълы кѣк толкъуннга ушаш боладыла.

А т аякъ тауушла чыгъадыла, танкланы, тобланы дюнгюрдегенлери джууукълашадыла.

Кѣкде самолѣтланы, вертолѣтланы къанатлары кюмюшча джылтырайдыла.

Площадны кыйырындан ауур ракетала, дуняны тауушдан алдыра, чыкъдыла Аскер кючледен сора, площадьда Москваны халкъы чыгъады: ишчиле, къуллукъчула, инженерле, артистле, студентле кѣбдюле. Къызыл байракъла арыбери чайкъаладыла.

Бизни къралыбызны ишчилери бла урунган элчилерин патчахны тюшюрюб, заводчула бла фабрикантланы эм джер иеле бла бийлени кыстаб, властны кълларына алгъандан бери кѣб джылла оздула. Уллу Коммунист партия Ленин

кѣргюзген джол бла бизни къралыбызны хорламгъа джетиш-диреди.

Къралыбызны бир кыйырындан бир кыйырына дери ѣхтем эм эркин джыйылгъан байрамыбызны кѣрген да бек кѣууанчды.

Соруула бла иш.

1. Революциягъа дери ишчиле Биринчи майны къалай байрамлай эдиле?
2. Патчахлы Россия ишчиле бла элчилеге не амалла бла бой салдырыб туругъа умут эте эди?
3. Революциядан сора урунганла Биринчи май байрамны къалай ашырадыла?
4. Биринчи май байрамгъа сен къалай хазырлаиаса?

Сѣзлюк: жандарм, полиция, правительство, революция, Мовзолей, Кремль, трибуна, патчах, толкъун, сюнгю.

**Совет Союз—бизни
туугъан джуртубуз.**

Ата джуртум.

Мени джуртум: мийик сыртла, къаяла,
Джашил чегет, шоркъа суула, тенгизле,
Тауда элле, дангыл тюзде шахарла,..
Суймеклигим къалай уллуду сизге!

Къууатынгы, насыбынгы кёрюрге
Талпыб, кюсеб келедиле къонакъла.
Энди тёрде тутарыкъла ёмюрле,
Ата джуртум, сени суйюб ийнакълай.

Сен халкъынга къанат бердинг учаргъа,
Этдинг ие, джерге, суугъа, джашаугъа.
Аны ючюн джарыкъдыла адамла,
Джан салгъанса, селешедиле таула.

Хубийланы Осман.

Соруула бла иш.

1. Ата джуртум деб неге айтады?
2. Ата джуртубузну ара шахары къайсы шахарды? Сен Москва-да болгъанмыса? Хапар айт.
3. Назмуну азбар эт.

Аламат хорлам.

Минг тогъуз джюз алтмыш биринчи джыл, апрелни 12-си космосну историясыны эм джарыкъ бетиди. Ол кюн Совет Союзу адамы, летчик-космонавт Юрий Алексеевич Гагарин джюрютген „Восток-1“ деген совет космос кеме кёкге учаргъа буйрукъ алгъанды.

Джигит космонавт бир джюз сегиз минутну ичинде джерни төгерегине учуб ызына къайытханды.

Ишни баджарыб, муратына дже-тиб бизни Ата джуртубузну дже-рине сау-саламат тюшгенди.

Бизни къралыбыз космос про-странствогъа джолну биринчи сал-гъанды.

Космосха биринчи джол ачхан Юрий Гагаринни аты ёмюрлюкге айтылгъанлай турлукъду. Ол кесини джигитлиги бла совет халкъны, со-

вет илмуну сыйын мийикге кёлтюр-генди.

Биринчи космонавтны ызындан джерни төгерегине башха совет космонавтла учхандыла.

Экинчи космонавт Герман Степанович Титов 6—7 августа 1961 джыл джерни төгерегине онджети кере айланганды. Аны ызы бла космонавтла: Андриан Григорьевич Николаев бла Павел Романович Попович экиси да башха-башха космос кемеледе, 11—15 августа 1962 джыл джерни төгерегине учхандыла.

Аладан сора космосха 14—19 июнда летчик-космонавт Быковский В. Ф. учады. Ол уча тургъан кёзюуде дуняны юсюнде биринчи космонавт тиширыу Терешкова Валентина Владимировна космосха учады. Быковский В. Ф. 81 кере, Терешкова В. В. 48 кере джерни

төгерегине айланыб, дуняны сейирсиндире, сау-эсен тюшедиле.

Космосха учуу энтда барады. Минг тогъуз джюз алтмыш төртюнчю джыл Октябрь айны 12—13-де „Восход“ деген космос кемеледе ючеулен учадыла. Джерни төгерегине 24 сагъатха 16 кере айланадыла. Летчик-космонавтла: инженер-полковник Комаров Владимир Михайлович, илму кьуллукъчу Феоктистов Константин Петрович, врач Егоров Борис Борисович.

Космосну билиуде совет адамланы улуу джетишимлерине бютеу адам улу улуу сейирсинеди.

„Восход-2“ космос кедеде экеулен бирге, бир кабинада учадыла: Космос кемени командири полковник Павел Иванович Беляев бла экинчи пилот подполковник Алексей Архипович Леонов алагъа дери космонавтла этмеген джангы сынам этгендиле. Алексей Леонов космос кемени тышына космосха чыгыб, талай сынам этиб, ызына кемеге киреди. Экиси да сау-эсен къайтадыла.

Къыралыбызны ара шахары Москва алты кере джигит космонавтлагъа тюбешгенди. Джетинчиси Георгий Тимофеевич Береговой „Союз-3“ космос кедеде джерни тегерегине учуб, этген муратына толусу бла джетиб, джерге къайтханды. Ол биринчи кере космос кемени къолу бла суйген джерине элтгенди эмда кереклисича джюрютгенди.

Бу джетишимле совет илму бла техниканы ёсюмюне шагъатлыкъ этедиле.

Космосха учуу барады. 1964 джыл 14—15 январда „Союз-4“ бла „Союз-5“ деген космос кемеле учхандыла. Ичлеринде Совет Союзну джигит джашлары: В. Х. Шаталов, Б. В. Воынов, Е. В. Хрунов, А. С. Елисеев джолдашла болгъандыла. Была, эндиге дери адам улусу эталмагъан сынамла этгендиле. Эки кемени бир-бирине къошуб, космос станция къурагъандыла. Бир кемеден бир кемеге эки космонавт кёчгендиле. Космонавтла керекли ишлерин, сынамларын деменигили тоятуруб, сау-эсен Ата джуртубузгъа къайтхандыла.

Сёзлюк: космос, космонавт, илму, пространство, кабина, экинчи пилот, техника, планета, ажым.

Соруула эм этере иш.

1. Бу хапарны юч бѣлюб окъугъуз,
2. Космонавтла ненчадыла? Кимледиле?
3. Космонавтиканы кюнюне альбом къурагъыз, утренникге хазырланыгъыз.

Къарачай Шахар.

Бурун Къарачайны кеси тилинде джасмасы, окъууу болмагъанды. Малчылыкъ бла джашагъан къарангы таулула шахар, темир джол, школ кѣрмей, тар элчикледе кечине эдиле.

Тау миллетлеге Уллу Октябрь эркинлик, джарыкълык келтиргенди. 1917 джыл Октябрь айда Ленини, Коммунист партияны кючю бла урунган халкъ оноун, ишин, джерни, мюлкню кесини къолуна алгъанды. Ууакъ тау миллетлеге да баш эркинлик, бошлукъ берилгенди. Кеслерини тиллеринде окъургъа, джазаргъа, уллу билим алыргъа мадар чыкългъанды. Аны бла къалмай Совет къралны, Коммунист партияны оноулары бла Къарачайны арасында шахар салыргъа бегим болгъан эди.

Тебреди ёзен бла Къарачай ёзен бир-бирлерине къошулгъан джерде тюзню табха санаб, 1927 джыл алайда джангы социалист шахар салыннгъанды. Аны аты Къарачай шахарды. Ол бусагъатда Къарачай районну ара шахарыды. Шахар бек ариу орналгъанды эмда таб джердеди.

Къарачай шахарда Ленин атлы, Гюрджюланы Къурман атлы, Алийланы Умар атлы, Халилланы Сеид атлы, Киров атлы, Пушкин атлы, Орджоникидзе атлы, Рахатлыкъ деген, Ленинград атлы дагъыда талай уллу орам барды. Орамлагъа ариу асфальт салыныб, эки джанлары бла терекле орнатылгъандыла.

Шахарда кѣб ариу юйле бардыла, эмда ишленедиле. Аланы кѣбѣсю экиден бешге дери бир-бири башында ишленгендиле.

Бу шахарда джашагъан адамланы сабийлерине юч орта школ, талай сабий юй барды.

Къарачай шахар джаш, гитче шахар болса да, аны Халланы Сеид атлы кинотеатры, кърал устазлыкъ институту больницалары, тюкенлери, спорт школу, музыка школу, тюрлю-тюрлю усталыкъгъа юретген училищеси, мастерскойлары, сабийлеге оюн паркы эмда телевидение барды.

Шахарда инструментле ишлеген, къагъыт конденсаторла этген заводла ишлейдиле.

Былайдан Теберди Курортха, Учкуланнга, Зеленчукге, Черкесске, Урупха, Марагъа, Нарсанагъа алапат асфальт джолла ишленгендиле. Шахарны тегереги чегетди, хауасы алапатды, суу кирсизди. Къарачай шахарны къатында аэродром барды.

Къарачай шахарны тегерегинде ташкёмюр шахтала кёб-дюле. Андан сора да къралгъа хайыр берген кёб тюрлю комбинатлары, учреждениелери ишлейдиле.

Къарачай шахар кюнден-кюннге ёсюб барады. Бу шахарны къарачай тау миллетге Совет къаралыбыз саугъагъа бергенди.

Соруула бла иш.

1. Къарачай шахар къалайда орналагъанды?
2. Къайсы джыл ишлениб башланганды?
3. Аны къаллай орамлары бардыла? Атларын айт.
4. Бу шахар къайсы районну ара шахарыды?
5. Сен Къарачай шахарны кёргенмисе? Сабий паркда ойнагъанмыса?
6. Неча школу барды?
7. Кёрмеген эсенг, кёр, шагърей бол.

Таулуну ауузундан.

Ол таш ёзенде—
Мутхуз гёзенде,
Мен бир джарлы таулудан туудум.
Джалчылыкъ бла,
Малчылыкъ бла
Аягъымы чабыр бау буудум.
Къолумда таякъ,
Джаб-джалан аякъ,
Хар кюн сурюу ызындан кетдим,
Къыш боранлада,
Къая ыранлада.
Къалтырай, титирей къой кютдюм.
Хей, озгъан заман!

Инджитиб тамам,
Сен мени бла кёб ойнадың.
Бойнумдан буууб,
Къанымы къуюб,
Сан-санымы эздинг, чайнадың.
Бютеу ишчиле,
Кючлюк чекгенле
Къалмай бу ишге кёз ачдыла.
Бирлик кюч бла,
Сюнгю юч бла
Залимлик дунияны чачдыла.
Ма кёзюу келди;
„Окъугъуз!“ — деди,
Мен да джарыкъ джолну сайладым.
Джахил къалмайым,
Сокъур болмайым, —
Деб илмугъа джюрек байладым.

Ёртенланы Азрет.

Соруу бла иш.

1. Патчахлыкъны заманында таулуну джашауу къалай болгъанды?
2. Таулуну бусагъатда джашаууну юсюнден хапар айтыгъыз.
3. Назмуну азбар эгигиз.

Сёзлюк; гёзен, чабыу, чекген, сюнгю, джахил, илму.

Джай.

Таякъ джангур.

Сибириб джолну.
Сууукъ джел джетди.
Кюнню джылууу
Къалмайын кетди.
Къара булутла
Джабдыла джерни,
Кёрмезча болду
Кёзге тюртгенни.
Къыйырсыз кёкню
Джарыгъы кетди.
Кюкюреб, джашнаб,
Бир джангур джетди.
Кенг орамланы
Ырхыла оюб,
Бош сабийлеге
Табылды оюн.

Джел шаушалгъанлай,
Кюн кёлтюрюлдю.
Уллу гитче да
Хансха тегюлдю.
Таза джибекча,
Джашнайды тегерек,
Сырт да, тюз да
Бирден кегерек.

Хубийланы Осман.

Этерге иш.

1. Башында сураглагъа къараб, хапар джарашдырыб айт.
2. Бу назмуну азбар этиб айт.
3. Джангурну адамлагъа не хайыр бергенин айт.
4. Алгъын заманда, адамла кеслерин джангургъа джибитмез ючюн, не кийим кийгендиле?
5. Энди уа не кийим киендиле?

Колхоз бачхада.

Бизни колхозубуз хар тюрлю ууакъ урлукъ битдиред. Турмадан, быхыдан, нашадан башлаб, къудоругъа, къобустагъа дери аны тюзлеринде битмеген кегет джокъду.

Бизде чынг алгъа айлыкъ турмала джетедиле. Аланы ашаб бошагъынчы, быхыла, сохан джетедиле. Аланы хантха къошсанг, бек иги болады.

Былай бла ууакъ урлукъ бирини ызындан бири джетиб, къралгъа берлигибизни да бериб бошаб, колхозчуланы иш кюнлерине бериб, ууакъ кегетледен уллу хайыр тюшеди.

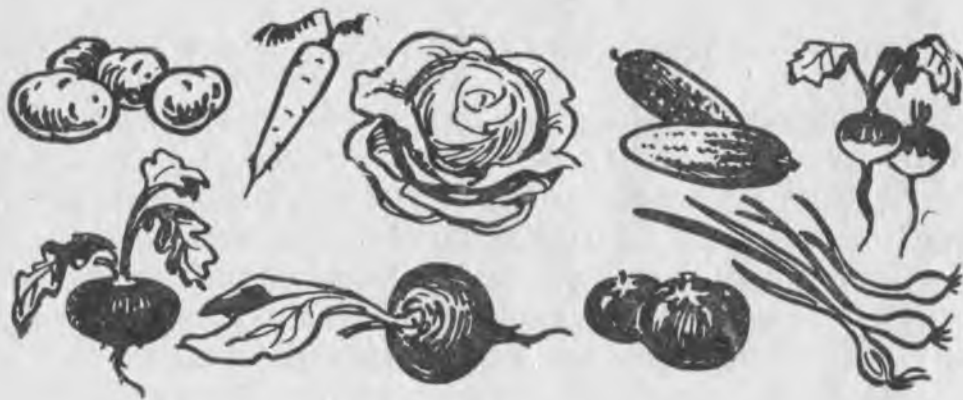
Элден узакъ болмай колхоз къаб, агурча салгъанды. Аланы тебен джанларында талада, учу-къыйыры болмагъанча, сохан, тюрб къобуста тахтала джашнайдыла. Сентябрь ай бошалды. Къабла сойланадыла. Помидорла, шибижиле къызарыб, энишге салынадыла.

Бу улуу битимни ариу джыйыб, иш кюнлеге юлешиб, колхозчула татлы хантла этедиле. Къышха да кѣб къойгъандыла, кѣб къобуста, наша помидор тузлагъанбыз. Турмаланы, соханланы, сарсмакъланы, тюрб къобусталаны джер юйге салыб асырагъанбыз.

Байрамукъланы Д.

Соруула бла этерге иш.

1. Колхоз бачхада не затла битедиле?
2. Колхозчула не кѣгет урукъ саладыла? Кѣгетле бла къалай хайырланадыла?
3. Къышха сиз къайсы кѣгетлени тузлай билесиз?
4. Сиз бачха кѣгетледен къаллайларын билесиз?
5. Школ бачхада сиз къайсы кѣгетлени битдиресиз?
6. Сен джашагъан джерде колхоз не урукъла саладыла? Анда ким ишлейди? Сиз колхозгъа не бла болушасыз? Бу соруулагъа толу джууабла джарашдырыб хапар айтыгъыз.

Этерге иш. Бу башында суратлары болгъан кѣгетлени адам кеси ашагъанын айтыгъыз.

Айтыллыкъ сѣзле: тюрблерин, чапракъларын.

Къарылгъашчыкъ.

Къарылгъашчыкъ учуб келиб,
Темир чыбыкъгъа къонду,
Онга, солгъа кёз джетдириб,
Уллу сескекли болду.

Ауузундагъы чабакъ къуртчукъ
Джыйырылад, созулад,
Уясына излеб джолчукъ,
Дыгаласда урунад.
Къанат тауушчукъну сёзиб,
Тюкленген балачыкъла,
Тёзмей, бары джуу-джуу этиб,
Сюркелишдиле алгъа.

Байрамукъланы Х.

Улакъчыкъ.

(Къысхартылгъан хапар.)

Салих айыбсыз бир классдан бирине кёчюб, атасы бла таугъа къой фермагъа чыгъыб къойчу болду.

Атасы юретгенча семиз шпан къозучукъланы отлауну эркининде кютеди, алагъа бек суюб къарайды.

Табигъатны ариулугъундан кёз алмайды. Тёгерекде ол кёрюрге суймеген джер джожду. Салих тириди, джигитди, хар къалайгъа да джетеди, кёреди, сейирсинеди.

Ол кёрмеген джангыз „Къонакъ кетген“ ауушду. Алайгъа барыгъа Салих онгсунуб, атасындан эркинлик тилеб башлады.

Атасы, Осман, бирда унамады. Ауушха башы бла чыкъса, бугъойгъа кетеди деб къоркъады. Тюбю бла барса уа къорт юзюлюб басар деб унамайды.

Джашчыкъ тохтамады, тиледи, джалбарды. Эм артында атасы: „Да, болсун, Акъ къая бла бар сора, эртденбла эртде кетсенг, кюнортагъа къыйналмай рахат къайытыб келликсе,“ — деб билдирди.

Салихни къууаннгандан аякъ тюбюнде чѣб сынмайды. Эртденбла къозуланы уллу чатха айландырыб, аууш таба айланыб кетди. Чууакъ кюн болуб тѣрт джанын ариу сынады. Ауушну ары джаны терен джашил ёзенле, чатла, къалын куртле, кюмюшча джылтырай, чокъуракъ суула!

Сууукъ аяз сыйдам бетин сылай, джашчыкъ аууш башында иги кесекни айланыб, ызына ферма таба тебреди. Бир джанындан „ме-е-е“ деб бир макъыргъан таууш келди. Дагъыда бир кесекден тюз аллында ол биягъы таууш ачыкъ эштилинди. Чабыб барса, бутундан таш басыб, сойланыб тургъан кийик улакъчыкъны кѣрюб, къойнуна алды.

Къолу бла тийиб кѣрюб, ашыкъилиги ууалыб тургъанын эследи. Улакъчыкъ ач, сюеклери ёре туруб, арыкъчыкъ эди.

Салих улакъчыкъны ийнакълады, къууанды, джазыкъ-сынды, къойнуна алды. Кюнортагъа фермагъа алыб келди.

Атасы Салихни кѣрюб.

— Аферим, кийик алыб келесе да,—деб сейирсине, улакъ-чыкъны къолуна алды.

— Э, э, буту ууалыб турады да, кеси да ачдан къарыусуз болгъанды. Сау къаллыкъ болмаз, алай болса да бир кѣрейик. Сют ичерик эсе бир кѣр, —деди. Улакъчыкъны кѣзлерин ау джабыб тургъан болмаса, сют ичмеди. Салих мыдахланды, сагъыш этди. Сора, атасындан эркинлик алыб, ат бла улакъ-чыкъны элде мал докторгъа байлатдырыб, ызына къошха чыкъды.

Салих ариу къараб, улакъгъа саулукъ табдырды. Ёксюз улакъчыкъгъа бир къашха эчкилерин ана этдиле. Джашчыкъ хаман да эчкини тутуб улакъчыкъгъа эмизе эди. Ол кютю болду.

Бир джолда, бир мазаллы чыгыр къушдан къоркъуб,
орнундан чыгъа кетиб, кече стауатха къайытмай къалды.
Осман да Салих да кечени узуну излеб табмадыла.
Мыллыкъчы къушдан заран болгъанын билдиле.

Эртденбласында Осман Салихни уятыргъа кёзю кыйы-
май, къойланы кеси алыб кетди.

Салих къаты джукълайды. Бир заманда джашчыкъны
бетине бир джылы тылпыу урду, бир джумушакъ затда аны
мангылайын сылады. Уяныб къараса: „Ма мен келдим, бери
къоб“,—дегенча, улакъчыкъ аны юсюне ёрге сюелиб тура
эди. Салих секириб туруб, аны къаты къучакълады, кёзюн-
башын уппа этди.

„Къайда айландынг, нек абрек кетген эдинг?—деб адамгъа
сёлешгенча сёлешди.

Соруула бла этерге иш.

1. Салих къалай окъугъанды?
2. Кимге болушлукъгъа кёшха чыкъгъанды?
3. Ол неге сейирсине эди?
4. Атасындан тилеб, къайры барды? Не кёрдю?
5. Нени алыб келди кёшха! Къайда табды?
6. Салих улакъчыкъгъа къалай къарай эди?
7. Сен Салихни къайсы халилерин джаратаса?
8. Салих бла Османны бир-бирлерине къалай къарагъанларын айт?
9. Сен таугъа чыкъганмыса, не кёргенсе?
10. Салих ауушха джылны не заманында чыкъгъан эди? Не кёрген эди?
11. Сени къайсы халинг ушаса сюесе Салихха, айт.
12. Хапарны окъу, айт.

Таурухла бла басняла.

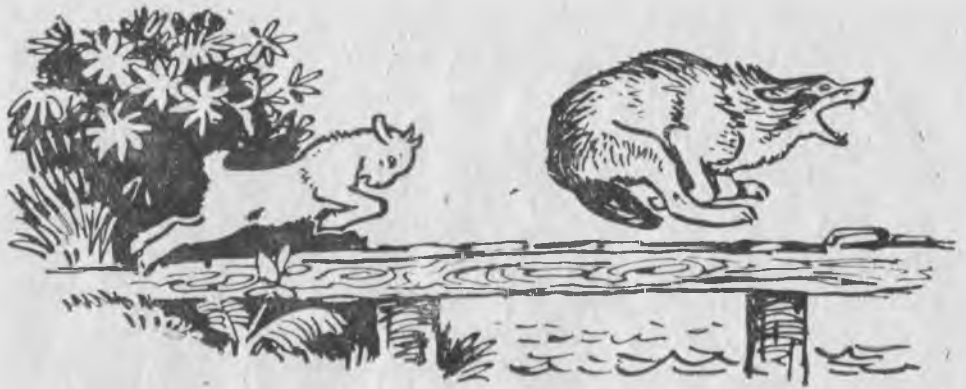
Текечик.

(Таурух.)

Текечик, таначыкъ, къочхарчыкъ шохайла болгъандыла. Джаздан къачха дери тауда, ариу чатлада къач сууукълагъа дери отлаб, семириб келген адетлери болгъанды. Бир джыл джаз ючюсю да таугъа чыкъгъандыла. Къач болгъанды, сууукъла тюшгендиле.

Таначыкъ бир кюн, къар чатладан ургъан сууукъ аязгъа чыдамай, нёгерчиклерине:

— Келигиз, аланла, сууукъ болабыз, ёзеннге тюшейик, — дегенди. Джалыныб, джалбарыб кюрешгенди, нёгерлери бир да, эки да кетерге унамагъандыла. Таначыкъ таукеллик этиб, кеси джангыз шохайларындан айырылыб, ёзеннге тюшюб

тебрегенди. Кёмюклениб келген акъ суучукъну кёпюрюнден ётиб баргъанлай, кёпюр тюбюнден:

— Джолунг болсун, таначыкъ!—деб, чартлаб аллына бир кёк бёрю чыкыгъанды. Бёрюню кёргенлей:

— Ма, болур болду,—деб, тёббе тюклери ёрге туруб, санлары къалтырагъанды, тили артына кетгенди. Алай болса да эс джыйыб:

— Сау бол, бёрю,—деб саламын алгъанды.

— Эрингенми этесе мени саламымы алыргъа, алай бю-сюрсусюз этиб, кеч джууаб нек бересе?—деб, бёрю тюр-тюб-тюртюб сёлешгенди.

Таначыкъ джууабсыз болуб, джюреги къаты уруб, сары джилик санчыкъларына тер ургъанды. Эм артында таукел болуб:

— Сенден асыры къоркыгъандан этдим алай ансы, сени учуз кёрюб этмегенме,—дегенди.

Бёрю ауузун бир къарыш ачыб, силегейлери агъа, эки кёзю да миялала кибики джана, таначыкъгъа джууукъ келгенди. Асыры къоркыгъандан таначыкъны кёзлери алас-булас этиб, бутлары кыйылгъандыла. Сора бёрю:

— Ары айлан да бери айланчы,—дегенди. Таначыкъны бёрю айтхандан чыгъаргъа не мадары болсун,

Ары айланганлай, бёрю джетиб азаулары бла таначыкны быгынындан тартханды да ичегилерин кьотаргъанды да кьойгъанды. Бёрю таначыкны этин эрлай джутханды.

Бир кесек замандан сора кьочхарчыкъ, сууукъдан санчыкълары, ичи кьалтыраб.

— Кел, текечик, сууукъ болабыз, кесибиз да, кьар джаууб ёзеннге тюшмей, тау башлада бузлаб кьалабыз.

— Мен сууукъ болмайма, ёзеннге энерге алкьын эртдеди,—дегенди текечик.

— Шохум, тебре, бир-бирибизден айырылмайкъ, кьыйыныбыз, зауугъубуз да бирге болур, нёгер ашхыды,—деб кьочхарчыкъ тилеб кюренгенди. Текечик.

— Мен бусагъатда бараллыкъ тюлме, не суйсенг да эт, деб кетерге не аз да унамагъанды.

Сора кьочхарчыкъ айырылыб, кеси джолгъа чыкьгъанды. Келе-келе таначыкъ ётуб тебреген кёпюрчюкге джетгенди. Кёпюрчюкню арасына тюгел джетгинчи биягъы бёрю чартлаб аллына чыкьгъанды.

— Джолунг болсун, кьочхарчыкъ, кьайры бараса, кьайдан келесе?—дегенди.

Асыры кьоркьгъандан кьочхарчыкны санчыкълары джызылдаб, джюреги кьалтыраб, бёрюню саламын алалмай, сёзю тамагъына тыгъылыб, джууаб этмегенди. Бёрю тилин созулдуруб, кьуйругъун булгъай, кьочхарчыкны кьатына джууукъ келиб:

— Ары айлан да, бери айланчы, джигит эсенг,—дегенди.

Кьочхарчыкны бёрю быгынларын кесгенди да кьойгъанды. Таначыкны ашагъаныча, аны да татлы кёрюб кьабханды.

Кьыш джууукълашханды, текечик шохайчыкъларына да тансыкъ болуб, ёзеннге тюшуб тебрегенди. Келе-келиб, те-

кечик да ол биягъы кёпюрчюкге джетгенди. Былай кириб тебрегенлей огъуна, кёпюр тюбюнден биягъы кёк бёрю аллына чартлаб чыгъыб:

— Джолунг болсун, текечик, къайдан келесе, къайры, игиликге бараса?—дегенди.

— Сау бол, келеме былай, таудан,—дегенди. „Ай анасыны, эки эшигим джабылыргъаamy башлады, не мадар“,—деб текечик къоркъса да, къалгъанлача эс ташламагъанды. Бёрю, ауузун да бир къарыш ачыб иги джууукъ кысылгъанында, текечик къоркъмай-юркмей, кёзчюклерин анга джандырыб, джигейчигин кымылдатханды.

Бёрю аны эслеб:

— Ол артындагъы нек кымылдайды?—деб соргъанды.

— Ичимде эгерлерим бёрюню ашамай кетме дегендиле да, джигей „Огъай“ деб унамай кымылдайды,—дегенди. Эгерни хапарын эшитгенлей, бёрюге къара къайгъы киргенди.

— Бу башында джитилеринг а не затларынгдыла?—деб мюйюзлерин кёргюзгенди,

— Ала уа сени кибикни ичлерин джайыучу кылычларымдыла,—деб джууаб этгенди.

Бёрю кертда деб, текени да унутуб, башын алыб къачханды. Текечик ызындан сюргенди. Бёрю да-къач, ол да сюр, барыб бир къаягъа киргендиле. Бёрю мукъут болуб, ол барыудан тохтамай, бир къая тешикге киргенди. Текечик келиб къараса, ичинде тогъуз бёрю, тишлерин чакъдыра, бери къараб тура.

Текечик, башчыгъын да ёрге тутуб, джигейчигин ары-бери силкиб:

— Тогъуз бёрю текеге бир тонлукъ, таш джанындагъы—джагъалыкъ, беригиз джагъалыкъны. Турмагъыз, беригиз, хайда, мени сизни сакълар къарыуум джокъду. Мени айт-

ханны бермесегиз, сизни ичигизде кърманлыкъны кесим сайларгъа да болурма, нек тынгылайсыз?—деб, кърдыжраб, текечик бърюлени отджагъаларына олтургъанды. Бърюле:

— Бу палах зат болур, хата салады, кърайдан чыкъды,— деб башлары кърйгъылы болгъандыла.

Тюрлю-тюрлю сылтаула бла отджагъадан бърюле бир-бир, экеу-экеу джалагъандыла.

Семиз текечик бърюледен къртулгъанына кърууана, юйюне кетгенди.

Соруула бла иш.

1. Таурухну окъу, хапарын айт. Юйде кесинг тенглилеге, кесингден гитчелеге да айт.
2. Таурухдан не магъана айыргъанса?
3. Тенгликни, шохлукъну бузгъан игимиди? Огъесе аманмыды? Таурухда аны юсюнден не айтылынады?
4. Батырлыкъны болушлугъу не болду? Аны юсюнден кесинг айыргъанча айт.
5. „Уруну арты къруру“ деб нек айтылады? 9—10 ач бърю нек къроркъдула? Гудучу бла кърызбайны юсюнден нарт сър биле эсенг, айт.
6. Таурухну ненча кесекге бърлюрге боллукъду? Хар кесеги нени юсюнден айтады, алагъа баш кърурагъыз.

Бир ат, бир бърю, бир тюрлю.

(Таурух.)

Бир ат, бир бърю, бир тюрлю ант-кърал этиб, бир-бир-лери бла кърарнаш болгъандыла да айланадыла: бърю бла тюрлю эт ашайдыла, ат а кърдык табса, ашайды. Айлана айлана туруб, бърю бла тюрлю тамам ач болгъандыла, ат а кърдыкны табады да ашайды.

Тюкю бла бёрю оноулашхандыла:

„Энди мадар кълмады, бу атны ашайыкъ ансы ашдан ёлебиз“,—дегендиле.

— Ол атны ёчешген хыйсаб бла ашаргъа оноу этгендиле.

Тюкю айтды: Энди атха барайыкъ да, алай айтайыкъ: биз барыбыз да ачдан ёлебиз, кълйсыбызны болса да бирибизни ашайыкъ,—дейик. Сагъыш эте келиб, эм кичи кълйсы эсе, аны ашаргъа дедиле. Барыб атха айтдыла: „Энди ачдан ёлебиз, барыбыз да ёлмейик да, эм кичибиз ёлсюн“.

— Да нек ёлебиз ачдан, мен кълрдык отлаб турама, сиз да отлагъыз кылдык, отласакъ бизни кълрныбыз ауруйду. Ат билди аланы дыгаласларын.

— Да, болсун, алай эсе, гитчени ашаргъа оноуугъуз бар эсе, айтыгъыз сиз джылларыгъызны,—деди ат.

— Айт, бёрю, джылынгы. Бёрю айтды.

— Дуния кълуралгъан кюн джаратылгъан эдим мен. Тюкю уа джылаб тебреди.

— Нек джылайса?—деб ат бла бёрю сордула.

— Мени тамада джашым дуня кълуралгъан кюн ёлген эди да, аны эсеме тюшюрюб джылайма,—деди тюкю.

— Энди сеннге ненча джыл болгъанды?—деб сордула атха. Да мени анам мени табхан сагъатда арт аягъымы табанына джазыб къойгъан эди, окъуяллыкъ эсегиз,— деди ат.

— Да мен а окъуй билеме, иги баш окъууум барды мени,—деди бёрю.

Не иги болду сени аллай окъууунг болгъаны, бир къара, марджа,—деди ат. Сора бёрю келиб, атны табанына къараргъа ууланды. Керилиб берди да ат бёрюню бурнуна къатдырды да къойду.

Тюкю уа къачыб тебрегенди.

— Эй! Меннге окъуу бермеген атама къурман болайым деб бара эди,—дейдиле.

Соруула бла иш.

1. Таурухну окъу, айт.
2. Бу таурухдан не магъана ангылайса?
3. Бу таурухда тюкю, ат, бёрю бла муну аллында окъугъан таурухда таначыкъны, къочхарчыкъны, текечикни тенгleshдириб кёр.
Къайсы къаууму харам, аманлыкъчыдыла.
4. Бу таурухда нёгерле бир-бирлерине къаллай джюрек, иннет тутадыла?
5. Тенг болса, шох болса, адам къалай болургъа керекди?

Басхыч.

Къабыргъада тураед
Басхыч ёрге таяныб,
Баш аягъы махтанаед
Тюб аякъгъа айланыб,

„Кенглигибиз бир ючюн,
Сенден ёрге минибме,
Кёремисе, мен сенден
Нечик башма, мийикме“

Ол махтана тургъанлай,
Бир джолоучу баргъанды,
Анга ачугъа баш джанын
Тюб джанына салгъанды.

Махтаныргъа керек тюлдю,
Не алакат болсанг да,
Уллу кёллю сёлешме,
Не мийикде турсанг да.

Биджиланы Асхат.

Нарт сёз: „Кеси кесинги махтама, сени биреу мах-
тасын“.

Каска бла кьумурсха

Къыш азыкъгъа джукъ джыймады урунуб Каска,
Каска джазыкъ джай узуну джырлай туруб,
Хансдан-хансха ол секириб ойнай эди,
Джашил кырдыкладан тоюб джырлай эди.
Джыргъа къызыб, аманлыкъгъа бел байлаб,
Эс джыймады заманында, артха ойлаб.
Хапарсызлай, къалтыратыб сууукъ джетди,
Къырау уруб, къышлыкъладан кырдык кетди,

Джзыкъ Каска, ач болуб, сууукъдан къатыб,
Ол баргъанды хоншу Къумурхасына тартыб:
— Джай узуну джырагъандан бошамадым,
Мен къышыма ашар азыкъ джыялмадым.
Кёзююнде азыгъын джыйгъан хоншусу,
Къарт Къумурсха былай деди болушлусу:
— Тели Каска! Джай узуну сен джырадынг эсе,
Къыш узуну, хайда тебсе, хайда тебсе,
Джай ишлеген къыш токъ болур, ма менича,
Ишлемеген ачдан ёлур, ма сенича.

И. Крыловдан.

Соруула бла этерге ишле.

1. Джайын Каска къалай ашырды?
2. Мычымайын джылны не заманы джетди?

3. Каска джырагъанын нек къойду?
4. Каска кимге келди, не айтыб келди?
5. Къумурсха не джууаб этди?
6. Биринг Каска, биринг Къумурсха болуб окъугъуз.
7. Сиз экисин да, суратлагъыз, къайсын джаратханыгъызны, не ючюн джаратханыгъызны айтыгъыз.

**Класдан тышында
окъуллукъ материал**

Кызыл нанькъла.

Финляндия бла бизни чегибизден узакъ болмай, чегетден толгъан тѣбелени арасында, „Ариучукъ“ деб бир элчик барды. Аны аты бла аталгъан кѣлню къатында агъач юйчюк барды. Ол эртде ишленгенди.

1917 джыл анда бир фин ишчи къатыны, эки джашы бла джашагъанды. Бир джолда аналары арба чарх таууш эшитгенди. Эшикге чыкыгъанында, аны эри бла ким эсе да бир танымагъан адам келе тургъанын кѣргенди.

Эри къатынына джарыкъ кычыргъанды:

— Бу бизни къонагъыбызды, Константин Петрович Иванов.

Ол дженгил огъуна юйню джашлары бла шох болгъанды.

...Константин Петрович финлеча чыртда сѣлеше билмей эди. Бир-бирин ариу кѣрюрге аны ючюн чыртда джартылыкъ джокъ эди, алай а сѣлешген а этелмей эдиле.

Сабийлени сѣлешгенлерин къонакъ аз-аз ангылаб башлады. Ала „Пунаны., Пунатен пунаны!“—деб айта эдиле. Бу сѣзню орусчагъа кѣчюрсенг, „кызыл кѣгетле“ бола эдиле. Ол сѣзлени орус къонакъ бек джарата эди. Ол кеси да „Пунатен пунаны,“—деб айтыб башлады.

Андан сора ючюсю да бирден кѣлге бара эдиле. Кюн джылы болса, джуууна эдиле.

Константин Петрович тешилиб, башындан а картузун тешмей алай кире эди суугъа. Башында картузу тургъанлай къалай джюзеди, деб, сабийле сорургъа дыгалас эте эдиле, къалай сорургъа билмей эдиле. Ол суудан чыкъса, картузун башындан ала эди. Аны чачы къара эди, къалын эди, мангылайын а бирча джабмай эди

Бу зат бек сейир эди сабийлеге. Ингир сайын аталары ишден келиб, шахардан хапар айта эди. Хапары уа Ленин бла большевиклени юсюнден эди.

Чачын кьолу бла сылай, Константин Петрович кюле, тынгылай эди хапаргъа.

Бу юйчюкде кьонакъ кёб турмады. Къалай эсе да шахардан эки ишчи келдиле да ала бла бир талай кюннге тас болду. Аны къатыны бек къайгъылы болду. Петроградда шоккла атылгъанын, солдатла, ишчиле, матросла, правительствогъа къаршчы восстание этгенлерин ол биле эди.

Аталары къайтды... Ол бек джарыкъ болуб хапар айтыб башлады: ишчиле хорладыла энди Россияда Ленин башчысы болуб, Совет правительство къуралды.

Андан сора чемодандан Владимир Ильични суратын алыб, сабийлеге:

— Таниймысыз?—деб сорду.

Аналары кюлдю.

— Къалай танырыкъ эдиле! Ала аны къуру парик бла кёргендиле. Чачы аны мангылайын джабыб эди.

Алай а тамада джашы:

Ол джууунган заманда картузун нек алмагъанын билдим,—деб кычырды.

Кононов

Ата джурт ючюн.

Сыртда немецле 15—20 километрге тегерек кёрюнюрча бетджанла салыб, „Тигрле“ бла „Фердинандладан“ къурч джумдурукъ этиб, къатларына киши джууукъ бармазча, бегитиб тура эдиле. Бюгюн оруслуваны бютеу кючлерин

кѳаушатханбыз. Ала энди джууукѳ заманда кюч джыйыб бизге чабалмазла деб аланы муратлары алай эди.

Ол затны эсге ала, мен тактиканы башха тюрлю этерге таукел болдум. Кючню ууатыр ючюн, кюч керекди. Ол кюн ремонтдан чыкѳган юч танкны кесиме кѳошдум, Хоншумдан танкланы мараучу джети тоб алдым.

Уллу джаяу аскер кѳурадым. Майор Зарубин кесини мотострелок батальону бла манга кѳошулду. Алай бла чабыу этерге бираз кюч джыйдым.

Ашхам заманда атаканы башладым. Танкла бла кеслери джюрюген тобланы бир тизгинге салдым. Аланы биргелерине джаяу аскерни тиздим. Танкланы мараучу тобланы уруб позициягѳа джарашдырдым. Сыртха чыгѳыб, алгѳа мыллык атдыкѳ. Танклагѳа, тоблагѳа, джаяу аскерге кесим башчылыкѳ этеме. Хар нени иги кѳрюр ючюн, аскерни ичинде джаяу тебрeдим: бир кѳолумда герохум, бир кѳолумда ракетницам. Кѳызыл, акѳ джашил ракетала бла хар танкны не этеригин тобну кѳайры атарыгѳын, джаяу аскерни кѳалайгѳа чабарыгѳын кѳргюзюб барама.

Бу бек маневр болду. „Тигрла“ бла „Фердинандла“ сыртны джанындан чартлаб чыкѳганлай, тобланы алагѳа бурдум. Тобла чыкѳган-чыкѳганны кѳаушатыб бара эдиле. Танкларыбыз да джаяу аскерибиз да тушманны траншеяларына ычхындыла, ууадых этиу башланды.

Душман кѳачды, кѳкге ракетала джибердим—алдыкѳ!..

Экинчи кюн генерал Зинкевич совещание бардырды. Штабха киргенимде, штабны начальниги Чернов фронтну штабы бла сѳлеше тура, мени кѳргенинде, телефондан кѳулагѳын алмагѳанлай: „Ма, бизни джигитибиз да келди!“—деди кимге эсе да. Чернов манга палатканы кѳргюздю, генерал андады, ары бар,—деди. Генерал Зинкевич палаткада кесини поход орундукѳчугѳунда таяныб, комбат Новоходка бла

аны заместители да алай сюелиб тура эдиле.

Мен киргенлей, секириб туруб, генерал мени къаты къучакълады да айтды:

— Тюнене этгенинги барын да сынар джерден къараб, кёрюб тургъанма... Ракеталарынгы да кёрдюм. Машалла!

Багъатырланы Харун.

Ш о х л у к ъ .

Къызыл плошадда,
Москвада,
Бир гитче джашчыкъ
Тюбеди ГУМ-да.

Кавказда джашчыкъгъа
Бёркчюк алыргъа
Соргъанымы эслеб,
Ол айтды манга:

- Кавказданмыса?
- Хо, джаным, алайды.
- Энди барлыкъмыса?
- Хо, джаным, сакълайды

Сенича бирчик
Мени ашыгъыб,
Анга кёб саугъа
Алыкъма сатыб.

Мени бёркюмю
Элтсенг а анга,

Къарачай джашчыкъгъа,
Саугъагъа.

Атасы бизге
Къараб, ышарды.
Джашчыкъны бёркчюгюн
Башындан алды.

Къарачай джашчыкъны
Аты бла анга
Мен да бир бёркчюк
Алдым башына.

Суратха тюшдюк
Ортагъа салыб,
Терен шохлукъгъа
Джангы джол ачыб.

Байрамукъланы Х.

Эртерге иш.

Кескин окъугъуз. Не ангылагъаныгъызны кесигизни сёзлеригиз
бла айтыгъыз.

Владимир Ильич субботникде.

Майны бири, 1919 джыл. Демонстрацияны орнуна Бютеу Россия субботник къуараргъа деб, большевик партияны этген чакъырыууна урунганла бек разы болдула. Эртден-бла эртде Москва ишчиле бла къуллукъчуланы колонналары революцион джырла бла шахарда субботник болур джерге тебретиле.

Ол кюн Кремльде джашау эртде башланган эди. Субботникге келген къуллукъчула, къауум-къауум, отрядла, колоннала болуб, бары ишлер джерлерине кете эдиле. Кре-

милни къзыл аскерчилери къуллукъларын къоюб кетерге болмай эдиле. Ол себебден, субботникни Кремльде да кѣб иш болгъаны себебли, анда этерге деб оноу болгъан эди.

Кремлни аскер часты казармаланы аллында тизилди.

Эртден тогъуз сагъатха джууукъ Владимир Ильич площадха чыгъыб, командирни къатына келди, аскерча честь берди да айтды:

— Джолдаш командир, субботникде ишлер ючюн меннге сизни частха къошулургъа эркинлик беригиз.

Такъыйкъа чакълы бирни джунчуду, андан сора командир джууаб этди:

— Келигиз, Владимир Ильич, онг флангга сюелигиз!

Владимир Ильич онг флангга дженгил барды да, тизгинге сюелди. Къзыл аскерчиклени тизгинлеринде къууанч таууш гюрюлдеди. Владимир Ильич аланы биргесине болгъанына халкъ бек учунду.

Оркестр согъа, часть ишлер джерине тебреди. Кремлни площадын анда-мында шындык болуб тургъан мазаллы къанга, томурау, таш тѣбеледен ариуларгъа керек эди. Аланы барын да узакъгъа элтирге эм сортлары бла бир-бири юсюне къаларгъа керек эди: къангаланы, къангалагъа, томураулары томураулагъа, джукъа къангаланы джукъа къангалагъа.

Бары да бирден ишге къадалдыла. Владимир Ильич къуру къалгъанла солугъан, „тютюн ичерге“ 5 минутха бѣлюнюу болгъан заманда болмаса, къызыу ишлей эди. Ол беш минутда хар кимни эси анда эди. Ол накъырда эте эди, хапар айта эди. Ахырсы кефи бек алапат эди. Владимир Ильич да субботникде ишлейди деб, саулай Москвагъа хапар джайылгъан эди. Къайда да ол къууанчлы хапар джюреклени кѣлтюре эди, къанат битдире эди.

Тамада кърнашха.

Ногъай тилден

Октябрда ногъай халкъ
Эркин шохлукъну алды.
Орус халкъ бла биргелей
Ол хорламгъа барды.
Тюшюб тарлыкъгъа аугъа,
Ногъай кыйналыб турду.
Аны эркин джашаугъа
Орус кърнаш чыгъарды.
Ачыу эм зауукъ кюнде
Бизни бла биргесе сен.
Шохлугъубуз ёмюрге
Тунакы болмаз деб мен
Ийнанама джюрекден.
Бир-бирге бериб къолну
Алгъа таукел барабыз,
Ильич джарытхан джолну
Джюрюйбюз, кьюуанабыз.
Тутдур къолунгу манга,
Тамада орус кърнаш,
Иеди салам санга
Ногъайлы къарт эм джаш.

С. Канаев.

Этерге иш.

1. Окъугъуз, хар строфасыны магъанасын айтыгъыз.
2. 1, 2-чи строфаларын азбар этигиз.

Ваня Андрианов.

I.

Бу зат 1941 джыл декабрны аягъында бир элде болгъан эди. Андриановланы юйлеринде фашист солдатла джашай эдиле. Бир кюн ала думп болуб къалдыла. Элчиле бир-бирлерине:

— Была чыртда кетибми къалдыла экен?—деб шыбырдай эдиле.

Совет Аскерле къайда эсе да джууукъдадыла деб хапар джайылды.

Ваня душманла бары элден къораб кетгенмидиле бир хапар билейим деб оноу этди. Ол юйлеринден чыгъыб, бачхаланы, юйлени араларында ары-бери барыб тебреди. Алайына бир бауну эшигинден тютюн ийс урду. Ваня бауну ичине кирди. Бауну ичинде от этилиб, кёсеу башла джана, фашистле да отну тегерегине джыйылыб джылына тура. Арлагъыракъда да пулеметлары, автоматлары. Фашистлени бирлери секириб туруб, Ваняны баудан тюртюб чыгъарыб, эшиклерин этди.

„Быланы муратларын ангыладым. Ол мурат боллукъ тюлдю деб Ваня былай оноу этди. Джарны кыйырында дагъыда баула бар эдиле. Аланы башларындан да тютюн-чюкле бурулуб чыгъа эдиле.

Алай эсе ичлеринде фашистле бардыла

II

Ваня сууукъдан буюгъа, кюртлени юсю бла тебреди. Элни кыйырына чыгъыб, тёрт джанына къарады. Аллында ол къар тюзде, суу толкъунла бир-бири ызларындан келгенча, нени эсе да эл таба кымылдай келгенин кёрдю. Ала акъ халатлары болгъан адамла эдиле. Аланы бири да шкок атмай эди.

„Бизникиледиле. Фашистле бугъуб сакълаб тургъанларын ала билмейдиле,“ —деб ангылады.

Джашчыкъ къюртлени юсю бла чабды. Шо, кесибизникилеге кечикмей джетиб бир билдирсем!.. Шо, кечикмей бир джеталсам деб, бара эди. Алай а душманла аны кѣрген эдиле да от ачдыла. Ваня къаргъа джыгъылыб баууру бла тебреди. Ызына къарамагъанлай ол хаман баууру бла тохтаусуз бара эди. Окъла чачхан къар аны пальточугъу бла бѣркчюгюн толтургъан эди. Заман заманы бла аны ызындан окъ къуйгъанлары сабыр бола эди; фашистле аны кѣз туурадан аджашдыргъан эдиле.

III.

Алай эте, Ваня кесибизникилеге джетди. Акъ халаты бла бир улуу адам кѣлтюрюб къобарды. Солуучугъун къючден-бутдан ала, джашчыкъ командирге не билгенин да: фашистлени, бауну, пулемѣтланы юсюнден айтды. Командир анга:

— Сизни элге баргъан мындан башха джол бармыды? Бар эсе бизни ол джол бла элтчи,—деди.

Ваня ол тѣгерекде джолланы барын да иги биле эди. Бизни аскерчилени эски тирменни къаты бла джарны ичин тѣгерек айландырыб элтди.

Совет Аскерле элге фашистле чыртда сакъламагъан джанындан кирдиле. „Ура“ деген таууш бла биргелей фашистлеге от ачдыла. Фашистле бауладан чартлаб чыгъыб, бизникилени отларына кире эдиле. Къысха заманны ичинде фашистлени къоратдыла.

Онюч джыл болгъан школчу былай этиб, кесини элинден фашистлени къыстаргъа Совет Аскерге болушду.

Совет правительство Ваня Андриановну Къызыл Джулдуз орден бла саугъалады.

Усталыкъ керекди.

Бир кюн Осман меннге келиб:

— Джюр, чабакъ тутаргъа барайыкъ,—деди. Мен ары дери чабакъ тутмагъан эдим. Алай болса да, таукел этиб, Осман къатыш тебретим.

Экибиз да къармакъларыбызны джарашдырыб, суу ызына бардыкъ. Къурт да джыйыб, Османни этгенине къараб, мен да къармагъыма къурт салыб, экибиз да чабакъ тутуб тебретим.

Бир кесек заманны ичине Осман талай чабакъ тутду. Мен а не бек талпыб кюрешдим эсе да, бир джангыз да туталмай, мыдах болдум. Сора Осман ышара-ышара меннге келиб:

— Сен, Махмуд, былай бла чабакъ туталлыкъ тюлсе. Сен чабакъланы юркютеме деб къарамай, сууну кюн джарытыб тургъан джерине бараса. Къармакъ чыбыгъынгы келек-гесин кёремисе? Чабакъла аны кёрюб къачыб кетедиле. Сууну бойнунда акъырын джюрюмей чабакъланы къоркъутхан этесе,—деб къалай этерими юретди.

Бир кесек замандан мен да чабакъ тутуб башладым. Энди андан бери мен хар ишге да усталыкъ керек болгъанын билдим.

Соруула бла этерге иш.

1. Махмуд аллында чабакъ нек туталмай эди?
2. Османни чабакъ тутаргъа усталыгъы неден белгили болду?
3. Сен джашагъан джерде чабакъ бармыды?
4. Сен чабакъ тута билемисе?
5. Билген чабакъларынгы атларын айт.
6. Къайда, къайсы сууда ким бла чабакъ тутханыгъызын айтыгъыз.
7. Чабакъ сурат сал, боя.

Аслан бла тюлкючюк.

(Тау ру х.)

Аслан къарт болгъанды, джаныуарланы туталмагъанды. Ол хыйла бла джашаргъа мурат этиб дорбуннга кириб, кесин ауругъанча этиб джатханды.

Джаныуарла аны кёрюрге келиб башлагъандыла. Алай а ызына бири да къайытмагъанды. Аслан кёре келген джаныуарланы тутуб, ашаб баргъанды.

Тюлкючюк келиб дорбунну эшигине сюелиб, асланнга: -

— Къалайды джашауунг?—деб соргъанды. Аслан анга. Аманды. Алайдан бери мен болгъан джерге нек кирмейсе?—дегенди. Тюлкючюк анга:

— Ызларындан да кёреме, бери кёб джаныуар киргенди, алай а андан бири ызына чыкъмагъанды,—деб джууаб этгенди.

Соруула бла этерге иш.

1. Къарт аслан джаныуар тутаргъа хыйлалыкъ къалай этгенди?
2. Ол хыйланы ангыламагъан джаныуарла не болгъандыла?
3. Аслан бла тюлкючюкден къайсыны хыйласы озгъанды?
4. Тюлкючюк асланнга не джууаб этгенди?
5. Тюлкю, аслан кёргенигиз болгъанмыды?

БАШЛАРЫ

Ата джуртум (Сюйюнчланы А.) 3

Октябратланы джашаулары бла ишлери.

«Къалай насыбды ишлеген» (Кулийланы Къ.) 5
Ишленген джашчыкъ (Аппаланы Б.) 6
Къачда (Джаубланы М.) 7
Хушдуда (Чотчаланы М.) 8
Сентябрь (Хубийланы Н.) 11
Пионер джыр (Бостанланы Х.) 11
Совет адам (Эбзеланы А.) 12
Пионерлик борч (Джазаланы Б.) 13
Ол джер Къарачайды (Батчаланы Б.) 15
Беш багъа (Семенланы А.) 16
Анам, кеч! (Аппаланы Б.) 16
Анам (Сюйюнчланы А.) 19

7-чи ноябрь — уллу байрам

Октябрны саугъасы (Ортабайланы Т.) 20
Туугъанды ол ёлмезге! (Ертенланы А.) 23
Темуркъа (Аппаланы Х.) 24

Къыш

Акътон ата (Семенланы А.) 26
Малчы къошда (Чотчаланы М.) 27
Тири джашчыкъ (Чотчаланы М.) 31

Совет Аскерни туугъан кюню

Джуртум (Борлакъланы Т.) 36
Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харун-
нга (Сюйюнчланы А.) 37
Сюйген Ата джуртубуз ююн (Совет Союзну
Джигити Багъатырланы Харун) 38
Аскерге ашырадыла (Хубийланы О.) 40
Бир кюн сыртда (хапар) (Лайпанланы
Сеит) 42

Тиширыуланы халкъла арасы кюнлери

8-чи Мартда (Таулу эгешчигиме) (Ертен-
ланы А.) 44
Абидат бла кино (хапар) (Теппеланы С.) 45

Джаз

Джаз (Къаракетланы Ю.) 49
Джазында (хапар) 50
Джаз (Биджиланы Асхат) 54

Ленин — урунган халкъ ючюн кюрешчи

Ильични сабий эмда школ джыллары (А. Улянова)	55
Ленинге (Батчаланы А.)	60
Джарыкъ Май (Хубийланы О.)	62
Биринчи май алгъын бла энди	63
Революциягъа дери	63
Революциядан сора	64

Совет Союз — бизни туугъан джуртубуз.

Ата джуртум (Хубийланы О.)	66
Аламат хорлам	67
Къарачай шахар	71
Тауланы ауузундан (Ертенланы А.)	73

Джай

Таякъ джангур (Хубийланы О.)	75
Колхоз бачада (Байрамукъланы А.)	76
Къарылгъашчыкъ (Байрамукъланы Х.)	78
Улакчыкъ	78

Таурухла бла басняла

Текечик (таурух)	81
Бир ат, бир бёрю, бир тюлкю (таурух)	85
Басхыч (басня) (Биджиланы А.)	87
Каска бла къумурсха (И. Крыловдан)	88

КЛАССДАН ТЫШЫНДА ОКЪУЛЛУКЪ МАТЕРИАЛ

Къызыл наныкъла (Кононов)	92
Ата джурт ючюн (Багъатырланы Х.)	93
Шохлукъ (Байрамукъланы Х.)	95
Владимир Ильич субботникде	96
Тамада къарнашха (ногай тилден) (С. Капаев).	98
Ваня Андрианов	99
Усталыкъ керекди	101
Аслан бла тюлкючюк (таурух)	102

Багъасы 10 кап.

2

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1970